

ARMENII IN VIAȚA ECONOMICĂ A ȚĂRILOR ROMÂNE

I. AȘEZAREA ARMENILOR IN ȚĂRILE ROMÂNE

Nu sunt lămurite, în mod definitiv, primele așezări compacte ale Armenilor în țările române. În primul rând nu există, din nefericire, izvoare românești contemporane care să ne dea date cel puțin aproximative, despre instalarea în țările românești a diferitelor emigrațiuni armene. Și apoi notele date de istoricii și cronicarii armeni din secolele trecute sunt prea vagi pentru a ne lămuri începutul așezărilor armenesci.

În lumina noilor cercetări și precizări putem însă să fixăm cel puțin cadrul general al acestor emigrațiuni, drumul pribegiilor și dezvoltarea ulterioară a nucleelor armenesci. În același timp suntem în puțință de a pune în justa lor valoare unele versiuni despre primele așezări ale Armenilor în țările române. S'a vorbit, de exemplu, despre existența unei colonii armene la Cetatea-Albă, la mijlocul secolului al X-lea. S'a pomenit chiar o inscripțiune în armenescă la Cetatea-Albă cu data de 967. Grigore Goilav care a publicat această inscripțiune,¹ a mai insistat asupra autenticității ei.² Această dată ne pare însă îndoielnică. D. Grigore Avakian, care a studiat inscripțiunile dela Cetatea-Albă,³ nu pomenesc nimic des-

¹ Grigore Goilav, *Armenii ca întemeietori de orașe în părțile de răsărit ale Europei*, 1909, p. 12.

² Grigore Goilav, *Bisericile armene de prin țările române*, 1912, București, p. 3.

³ Grigore Avakian, *Inscripțiile armenesci din Cetatea-Albă*, 1923, București.

pre ea, iar într'o rectificare ulterioară aserțiunea lui Grigore Goilav o găsește rezultatul unei greșite descifrări.¹

Tot așa există o oarecare exagerare în ce privește vechimea elementului armenesc în regiunile ardelen. Într'adevăr cronicarii maghiari² pomenesc de o colonie armeană în Ardeal în timpul ducelui Gheza (972—997) și a regelui Ștefan (997—1038). Christofor Lucacsi³ pentru a explica prezența acolo a elementului armenesc în secolul al X-lea citează versiunea istoricului armean Ghevond, după care în secolul al VIII-lea Armenii se aflau în mare număr în armata lui Chagon, Kazarul din Caucas, care cunoscând vitejia lor, le dăduse posturile de comandă în război⁴, și adăugând o altă versiune, după care șapte rase kazare ale Ungurilor erau unite spre a căuta locuri noi în Europa, conchide că și Armenii, s'au alăturat Kazarilor și Ungurilor și au participat la cucerirea regatului. Prezența Armenilor în Ardeal în secolul al X-lea s'ar putea explica și prin faptul că drumul Balcanilor nu le era necunoscut chiar din timpurile împăraților bizantini, din ale căror ordine mulți Armeni au emigrat forțat și s'au așezat acolo.

Prima emigrație forțată a avut loc în timpul și din ordinul împăraților Mauriciu (582—602) și Focas (602—610), după cum povestește istoricul armean; din ordinul lui Mauriciu și cu consimțământul regelui persan Hosrov (Chosroes) Abruez au fost trimise spre ținuturile balcanice acele elemente neliniștite ale Armeniei, care dădea loc la ciocniri armate între Bizanț și Persia și acolo, în țările transdanubiene, sub conducerea unui general din familia armeană a Mamiconienilor, au luptat împotriva dușmanilor Bizanțului. Iar Împăratul Focas, după suirea sa pe tron, a emis un decret prin care dădea ordin ca un număr de 30.000 cavaleri să se ducă din Armenia spre Apus, în Balcani, pentru a înfrunta atacurile dușmanilor săi apuseni. Istoricul armean adaogă că acești cavaleri au luat cu ei și familiile lor, punând astfel baza expansiunii elementului armenesc spre Apus. După un secol și jumătate, sub Constantin al IV-lea (740—775) din Armenia fură transportați în Bulgaria faimoșii sectanți paulicieni, cari au instalat centrul lor la Filipopol și

¹ Grigore Avakian, Rectificări și adăogiri: Cetatea-Albă, în revista *Ani*, anul I, fasc. III, p. 75—80.

² Simonem de Kezo, *Cronicarium*, c. 8; Thuroczii, *Cronicarum*, II, c. 22.

³ Christophorum Lucacsi, *Historia Armenorum Transilvaniae*, 1859, Vienne, p. 9 și urm.

⁴ Păr Hugas Ingigian, *Hănakosutjun Haiastani*, I, p. 338.

cari în anul 810 au căpătat dreptul de cetățenie. O altă emigrare forțată a avut loc din ordinul împăratului Bazil II (976—1025), cum povestește istoricul armean Stepannos Asoghic (*Istoria Universală*. S. Petersburg, 1885, p. 201), după care Bazil ordonă ca să se alcătuiască o legiune din Armenii de sub domnia lui, spre a proteja granițele Bizanțului împotriva Bulgarilor. Enumerând toate aceste date, Strzygowski¹ ajunge la concluzia că aceste evenimente politice pot dovedi că între Armenia și țările dunărene a existat o legătură permanentă.

Armenii mai sunt pomeniți în Ardeal² în anul 1243 sub Regele Bela al IV-lea (1235—1270), care la 31 Mai al acelui an, reînnoiește Armenilor din Gran niște privilegii „având în vedere punct cu punct libertățile de care se bucurau și considerând că aceste libertăți au existat în adevăr”.³ Armenii din Ardeal sunt pomeniți încă odată, atunci când Mănăstirea Armenilor (Monasterium Armenorum), odată cu Țara Armenilor (Terra Armenorum), este făcută danie de către regele Ladislav al IV-lea al Ungariei (1262—1296) Augustinilor din Gran.⁴ Păr. Alișan pomenește în 1343 pe episcopul Martin al Armenilor din Tolmachy, a cărui pecete în latină era: „*Martini Episcopi Armenorum de Tolmachy*”.⁵ B. P. Hașdeu pomenește și el de acest episcop armean în Ardeal, ca „*Episcopus Armenorum de Tulmacy*”.⁶ Totuși toate aceste urme armenesti în diferite părți ale Ardealului sunt emigrări indirecte, căci nu există nici o altă indicațiune despre o emigrare directă din Armenia spre ținuturile transilvănene; deja ele n'au nici o legătură cu coloniile armenice cari s'au așezat ulterior în Moldova în mod compact, nici cu acele nuclee armenesti cari s'au format ulterior în diferitele părți ale Ardealului.

Mi se pare însă, că în Moldova propriu zisă n'a existat o populațiune armeană compactă în secolul al X-lea. După cronicarii armeni prima emigrare compactă a Armenilor în Moldova și în Polonia datează din sec. XI-lea, când s'a prăbușit Ani și a fost desființată dinastia armeană a Bagratizilor. Vorbind despre această emigrare, un istoric armean, care a cercetat viața seculară a Ar-

¹ J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Wien, 1917, p. 735.

² N. Iorga, *O paralelă istorică*, p. 60.

³ Chr. Lukacs, *Historia Armenorum Transilvaniae*, p. 10.

⁴ Georgius Féjer, *Codicis Diplomatici*, Tom. V, vol. III, p. 77.

⁵ Alișan, *Căminuța*, p. VIII.

⁶ B. P. Hașdeu, *Cuvinte den bătrâni*, t. II, p. 251.

menilor din Polonia, cât și a celor din România spune: „În anul 1060, când orașul Ani a trecut în mâna străinilor, mulțimile Anioților și Armenilor din împrejurimi au părăsit solul Armeniei și au pornit la drum spre Polonia și Moldova. (Părintele Minas Păjișkian, *„Călătoria în Polonia“*, Veneția, 1830, p. 83). Tot aceasta a fost părerea mai multor istorici armeni, cari s’au ocupat cu emigrațiunile armenеști.

Noi nu credem, însă, că această primă emigrare a fost deslănțuită dintr’odată. Terenul o fi fost pregătit de demult. Armenii vor fi căutat de demult o țară ospitalieră, pentru cazul unei eventuale nenorociri, care se întrezărea deja la începutul secolului. Într’adevăr știm că, deși Ani a trecut în anul 1060 în mâna barbarilor, totuși dinastia, din punct de vedere al organizării naționale, era prăbușită de mult, când s’a produs năvălirea Mongolilor în Armenia și că deci spiritele erau pregătite pentru a părăsi pământul strămoșesc. Neajunsurile îndurate de Armeni, chiar la începutul acestui secol nenorocit, din partea Bizanțului, ni se pare că au fost factorul determinat pentru pribegia lor.

Când regele Armeniei Gaghik I muri (1020) după o domnie pacinică de peste trei decenii, cei doi fii ai săi, Sembat și Așot, porniră o luptă aprigă pentru succesiunea lui, și nici catolicosul Bedros I Ghetadarț, nici notabilii neputând să-i împace pe cei doi pretenedenți ai tronului, țara fu împărțită între ei, cu intervenția lui Gorg, regele Abkhazilor, și Armenia avu atunci doi regi, pe Sembat al III-lea în provincia Șirag, cu capitala Ani și pe Așot al III-lea, — care luă provinciile extreme. Când, însă, izbucni conflictul dintre Bazil II-lea și regele Abkhazilor, regele Sembat III-lea, care nu era în termeni buni cu Abkhazii, ceru împăratului să-l ia sub protecția sa, promițându-i în schimb, că va ceda, după moarte, orașul Ani Grecilor. În 1042, când au murit amândoi frații, Sembat III-lea și Așot III-lea, împăratul Mihail V-lea a revendicat orașul Ani cu împrejurimile lui în baza actului încheiat de Sembat. Armenii au refuzat, obiectând că actul de cesiune fusese reziliat de către împăratul Constantin. Grecii, atunci, invadară Armenia, pustiind țara, dar fură respinși de Anioți, cari opuneau o rezistență eroică, având în capul lor pe regele Gaghik II-lea. Grecii, convinși că nu vor putea cucerii Ani prin luptă,recurseră la viclenie. Ei invitară pe regele Gaghik la Constantinopole, jurându-se că nu-i vor face nimic, dar când Gaghik ajunse la Constantinopole, fu sechestrat mișelește de împăratul Constantin Monumachus și trimis

apoi în Capadocia, fu ucis de câțiva soldați Greci în 1079. În modul acesta Grecii ocupară orașul Ani, unde fură numiți guvernatori greci. Bizanțul, însă, nu s'a bucurat mult timp de cucerirea sa, neputând rezista năvălirilor barbare și fu alungat și el din Armenia.

În această epocă începu, marele exod al Armenilor, cari fură siliți să se expatrieze spre a-și salva viața, plecând spre Crimeea, Polonia, Moldova și diferite alte țări. Ni se pare că drumul Moldovei și Poloniei n'a fost necunoscut Armenilor, când s'a întâmplat nenorocita prăbușire a patriei lor. Nu este locul de a cerceta și verifica în mod amănunțit, nici istoria începuturilor armenesti în țările române, nici întâmplările istorice cari au determinat pe Armeni să-și părăsească glia strămoșească. Trebuie să notăm însă, că în a doua jumătate a secolului XI-lea, atât Moldova, cât și Polonia găzduiseră un element armenesc.

După istoricii armeni, în anul 1064 avem o nouă — a doua — emigrare din Ani în țările moldave și polone, când o nouă invazie a adus în Armenia teroare și spaimă. „În anul 1064, — spune Păjișkian, — când Persanii au ocupat și jefuit orașul Ani, majoritatea locuitorilor au părăsit patria, urmând pe primii refugiați spre Moldova, și de acolo spre Polonia”. (Păjișkian, *„Călătorie în Polonia”*, p. 83). Dacă la emigrarea din 1060 a fost nobilimea cea care a părăsit patria, acum era rândul masselor.

A treia emigrare mai compactă a Armenilor în Polonia și în acelaș timp în Moldova, are loc în spre mijlocul veacului al XIII-lea. Aceasta se întâmplă în anul 1239 când, — precum povestește părintele Păjișkian, — „o mulțime imensă de Tătari au invadat pământul Armeniei și au dărâmat multe localități” și când „puțini au putut scăpa și fugi spre țări îndepărtate”. Această a treia emigrare din Armenia a ajuns în ținuturile române și pe cale indirectă, adică după un stagiul în Tataristan și în Crimeea.

*

Nu putem fixa, nici în mod aproximativ, numărul Armenilor pe cari caravanele succesive i-au adus aici. Este însă un lucru cert că Armenii erau deja așezați în Principat în mod compact înainte chiar de descălecarea. Încă din timpul lui Dragoș-Vodă, întemeietorul Principatelor, în Moldova se amintește de o colonie armenescă bine situată.¹ Vorbind despre coloniile armenesti din Mol-

¹ B. P. Hașdeu, *Istoria Toleranței Religioase*, 1868, p. 62—64.

dova, N. Iorga spune: „Ils sont venus dès le XIV-e siècle, avant la fondation du pays moldave. De sorte que la Principauté a trouvé les Arméniens en Moldavie. Ce ne sont donc pas des colons qui eussent été attirés plus tard; ils sont les fondateurs, dans le vrai sens du mot, dans le sens d'une autonomie qui a été soumise ensuite à l'autorité du prince" ¹.

N. Iorga vorbind în altă parte despre înființarea orașelor românești, observă: „Certaines villes, fondées par les Saxons, les Allemands de Galicie, les Hongrois, les Arméniens, sont plus anciennes que la principauté moldave, où elles se trouvent" ². Tot N. Iorga insistă asupra prezenței Armenilor în Moldova înainte de Dragoș-Vodă: „En tous cas, vers 1330 il y avait déjà des Arméniens assez nombreux, et, comme la Principauté de Moldavie a été en réalité créée par la voie de commerce, ceux qui ont suivi cette voie de commerce sont devenu des collaborateurs pour la création de l'Etat national roumain en Moldavie" ³.

II. CRIMEEA CA PRIM POPAS

După cum am observat, primul popas al Armenilor plecați din Ani a fost Crimeea. De aici au pornit, în diferite rânduri, mai multe caravane de pribegi spre Polonia și Moldova, la fiecare dată aducând un nou avânt în viața comercială și economică a țărilor primitoare. Până acum un timp, se credea că elementul armenesc nu datează în Crimeea decât începând din secolul al XIV-lea ⁴. Învățatul mechtarist, părintele Minas Păjișkianț, care în prima jumătate a secolului trecut a studiat viața Armenilor din sud-estul european și din Crimeea, ne-a înfățișat primul datele despre întemeierea coloniei armene din Crimeea, culegându-le dintr'un izvor prețios, memorialul unui Haismavurk (Martiralog), după care Armenii din peninsulă sunt originari din Ani, vechea Capitală a Armeniei, distrusă în secolul XI-lea ⁵. Alții au relatat că exodul Anio-

¹ N. Iorga, *Patru Conferințe*, p. 90.

² N. Iorga, *Anciens documents de droit roumain*, I, p. 16.

³ N. Iorga, *Choses d'art arméniennes*, Bucarest, 1935, p. 7.

⁴ Pentru relațiuni mai ample vezi broșura noastră „*Armenia Maritimă-Crimeea ca prim popas al Armenilor din țările române*“, extras din *Anuarul Ani*, 1942—1943.

⁵ Păr. Minas Păjișkianț, *Călătorie în Polonia și în alte țări locuite de Armeni, urmașii celor originari din Ani, Veneția, 1831*.

șilor în Tataristan a avut loc din cauza invaziei Khanului Cearma-gan al Mongolilor în anul 1239, când Armenii, în număr de 40.000 persoane, au venit în Tataristan și au locuit la Aksarai din Astrahan, și după ce s'au bucurat de o primire a Tătarilor, au fost supuși unor neajunsuri din partea acestora, și în al șaizecilea an al așezării lor, în 1299, au trimis soli către prințul Genovezilor, solicitând bunăvoința acestuia spre a-i îngădui trecerea lor în Crimeea, unde au și venit în 1330, după o răscoală împotriva Tătarilor. Aceste aserțiuni ale Arhiepiscopului armean Hovsep Yerkainabazuk Arghutianț, într-o lucrare inedită ¹, le-au împărtășit și alții — Hovhannes Ter — Abrahamian, ² Stanislav Sestrențevici, mitropolitul catolicilor din Rusia într-o lucrare despre Taurida, ³ Filip Bruun, membru al Academiei de științe din Petersburg. ⁴ Un alt savant rus, Jurghevici, constată însă, că emigrația armenescă s'ar fi făcut mult mai înainte de epoca fixată de arhiepiscopul armean și că poporul armean ar fi început să părăsească patria sa din secolul XI-lea, când țara armeană era obosită atât de provocațiunile neconținute ale împăraților bizantini cât și de invaziunile Turcilor selgiucizi. Păr. Kerope Kușnerian, mechtarist din Veneția, autorul unei lucrări despre vechea colonie armenescă din Crimeea, este și el de părere că prezența Armenilor este anterioară datelor indicate de Arghutian. El pomeneste existența în 1316 a mai multor biserici armenie la Caffa, una deja într-o stare prea învechită, ceea ce dovedește că data întemeierii sale este mai anterioară decât cea indicată de Arghutian ⁵.

Vechimea Armenilor în Crimeea este cercetată și de autori români. Astfel după Iorga trebuie să se admită că o mare parte din Armenii cari se întâlnesc mai târziu în Crimeea, în Polonia și părțile rusești aveau la dânsa, și în Moldova erau de obârșie mai veche ⁶. Vechimea elementului armenesc în peninsula tauridiană o constată și d. Gheorghe Brătianu. Într-o lucrare despre comerțul

¹ F. Macler, *Arménie et Crimée*, p. 356.

² Hovhannes Ter-Abrahamian, *Istoria Crimeiei* 1865, Teodosia, I, p. 97—98.

³ St. Sestrențevici, *Sobranie actov armianscavo naroda*, II, p. 44.

⁴ Philippe Bruun, *Notițe istorice și geografice privitoare la coloniile genoveze în Gazaria*, Petersburg, 1866.

⁵ Păr. Kerope Kușnerian, *Istoria emigrațiunei Armenilor din Crimeea*, Veneția, 1895.

⁶ N. Iorga, *O paralelă istorică*, p. 60.

genovez în Marea Neagră în secolul XIII-lea, d. Brătianu observa: ¹ „on croyait d'abord que les Arméniens n'étaient venus en Crimée que vers 1340, après avoir quitté leurs premiers établissements d'Astrakhan et de Kazan où les avaient transportés les conquérants mongols. Mais déjà Bruun observait avec raison que „les relations fréquentes entre les parts asiatiques de la mer Noire et ceux de la Crimée attiraient sans doute dans cette contrée des marchands appartenant à ce peuple, qui se distingue aujourd'hui encore par sa grande aptitude pour le commerce“. Le Synaxaire grec de Soldaia ² nous apprend qu'en 1292 les Arméniens de cette ville célébrèrent par erreur la fête de Pâques le 13 Avril, alors qu'elle tombait le 6. En 1316 il y avait à Caffa deux églises arméniennes très anciennes, ³ et d'ailleurs les actes notariés de 1289 et 1290 mentionnent à chaque instant des Arméniens“.

Se credea până acum un timp că vechea colonie armeană din Moldova este întemeiată de coloniști armeni veniți din Polonia. Ultimele cercetări au dovedit însă că această părere nu era întemeiată. Acum este un lucru cert că elementele armenesti ale Caffei au format baza dezvoltării armenimii din Moldova, și aceasta chiar mult mai înainte de întemeierea principatului.

În ce privește drumul pe care au venit Armenii din Crimeea, negoțul între Orient și Apus avea două drumuri: 1. La Miază-noapte de Marea Neagră între Caffa și Lemberg, pe care drum au mers Armenii de s'au așezat la Lemberg. 2. La Miază-zi de Marea Neagră și anume: a) la început Lemberg—Dorohoi—Bârlad—Galați și Lemberg—Cetatea-Albă sau Chilia. b) mai târziu Lemberg—Moldova—Silistra—Constantinopol. Cel dintâi drum se chiamă drumul tătăresc, deoarece ducea din Lemberg la Tătarii din Crimeea; cel de al doilea, drumul moldovenesc, deoarece ducea prin Moldova ⁴. „Tous les Arméniens, spune N. Iorga, du Sud-Est européen — bien entendu pas ceux qui sont venus individuellement au XVII-e et XVIII-e siècle, des ressortissants de l'Em-

¹ G. I. Brătianu, *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIII-e siècle*, Paris 1929, p. 227—228.

² Ph. Bruun, *op. cit.*, p. 57.

³ *Officium Gazariae*, 1838, col. 407.

⁴ N. Iorga, *Relațiile comerciale țărilor române cu Lembergul*.

pire ottoman, mais les participants du premier exode — viennent de Caffa. Et par quel chemin eut lieu cette diaspora partant de Caffa. Une seule est possible: celle par le port de Moncastro (Cetatea-Albă). La voie de commerce entre la Galitie et Caffa avait un embranchement vers Cetatea-Albă. C'est de Caffa que Lwow reçut la plupart de ses colons arméniens... Suceava en eut aussi de ces colons, par Cetatea-Albă... ce fut Suceava qui devint le point central dont assamèrent les autres colonies" ¹.

Un savant francez, care a cercetat trecutul coloniilor armenesti din sud-estul Europei, spune: „La colonie commerciale de Gènes, établie à Caffa, est déjà très puissante en 1340. Elle entretenait des relations continuelles avec une autre colonie génoise établie à Bruges, qui recevait, par mer, les marchandises de Gènes, destinées aux villes des Flandres. Le voisinage des Turcs rendait cependant ce chemin par mer assez dangereux; il obligea les Génois à chercher, par terre, une voie plus sûre, voie qui traversait la Russie Rouge et la Pologne. Et les Génois arrivent à Cracovie par deux chemins, l'un conduisant des Bruges à Cracovie, l'autre allant de Caffa à Cracovie, et ils s'installent là, à distance à peu près égale de ces deux points extrêmes: Bruges et Caffa". În 1453, după căderea Constantinopolului Armenii așezați la Pera trec în Moldova „pentru a se așeza lângă frații lor în țările de peste Dunăre, rămase autonome" ³. Această colonie însă, n'a avut nici o legătură cu masa armenescă din Asia Mică de sub stăpânirea turcească, ci era o colonizare a Armenilor tot din Crimeea, așezată la Galata și Pera, în timpul Genovezilor, ca nuclee negustorești. Pornește din Crimeea o ultimă emigrare a Armenilor, mergând fie spre Polonia, fie spre Moldova, în 1475, când Tătarii și Turcii pun stăpânire pe Crimeea, și atunci un mare număr de refugiați armeni vine în Moldova, unde Ștefan cel Mare le face o caldă primire și îi colonizează în Suceava, Iași, Botoșani, Focșani și Roman ⁴. Comunitățile armenie înființate astfel în diferite orașe ale Moldovei, au păstrat un timp îndelungat un contact strâns cu cele din Crimeea. Acest contact a fost atât în domeniul de negoț cât în cel cultural.

¹ N. Iorga, *Sur l'origine des Arméniens de Moldavie*, în „Handes-Amsorya", Viena, 1927, p. 904—910.

² Fr. MacIer, *Rapport...*, p. 17.

³ N. Iorga, *O paralelă istorică*, p. 64.

⁴ Wickenhauser, *Moldawa*, Wien, 1862, p. 68.

III. AȘEZĂRILE ULTERIOARE

Primele așezări compacte ale Armenilor în Moldova au avut loc, după cum am văzut, în secolele XIV-lea și XV-lea. Aceste așezări veneau din Armenia, fie direct, fie după popasuri în alte țări. După secolul XV-lea această legătură este întreruptă. În primul rând din Armenia propriu¹ zisă, aceea dela poalele Araratului, nu mai pornea nici o caravană spre țările de pe țărmul Mării Negre. Crimeea, la rândul său, pierduse deja rolul său de altădată. În ce privește legăturile între Armenii din Polonia și cei din Moldova nu mai păstrau vechea lor căldură. Contactul strâns între cele două colonii nu mai putea să dureze din moment ce colonia din Polonia a aderat la legea catolică.

Din secolul XVI-lea începe șirul imigrărilor din Asia Mică, de astă dată instalându-se în diferite părți ale Munteniei. Prin urmare coloniile armenesti din Țara Românească sunt alcătuite în timpurile mai recente decât acele din orașele moldovenești. Astfel în 1598 când izbucnește în provinciile răsăritene din Armenia turcească, Erzerum, Erzânga, Kemah, Eghin, Divrig, etc., revolta Gelaliilor o¹ masă compactă din populația armenescă, neputând suporta năvălirile răsculaților, se refugiază în Serbia, Polonia și în special în țările române.¹

Un nou exod al Armenilor din Asia Mică îl vedem în Aprilie 1600 în urma revoltei fraților Yazigi, Abdulhalim și Deli Hasan, cari luptând cu armatele turcești, devastează mai multe orașe și în special orașul Tokat. Poetul cronicar Stepannos pomeneste de trecerea mai multor Armeni în țările române². Intre anii 1602—1607 se petrece iarăși o emigrare în massa din Asia Mică, din cauza năvălirilor persane și a unei secete cumplite³.

În secolele XVII-lea, XVIII-lea și XIX-lea mai multe familii armenesti trecuseră în Muntenia, venind din diferite localități ale Bulgariei. Elementul armenesc răspândit în diferite părți ale țărilor române a mai primit noi contingente de pibegi în timpurile mai recente: după prigonirile și masacrele hamidiene din 1895—1896.

¹ Grigor din Daranag, *Cronica*, 1915, p. XII.

² Alișan, *Haiapatum*, III, p. 315.

³ Hrand Asadur, în *Calendarul Spitalului Armenesc*, 1901, Constantinopol, p. 87—88; Grigor din Daranag, *Cronica*, p. 95—96.

Atunci a pornit o emigrațiune din Constantinopol și din diferite districte ale Turciei (Kemah, Erzânga, Rodosto, Şabin-Karahisar, etc.); o emigrare treptată s'a mai simțit între anii 1908—1914, când Armenii din Turcia, abia scăpați de sub jugul hamidian, avuseseră libertatea de a părăsi solul strămoșesc; în fine ultimul exod din 1922, când un nou contingent de refugiați a găsit adăpost în această țară ospitalieră, venind din Constantinopol și din Smirna, și aducând cu ei un nou avânt în comerțul și industriile românești.

IV. ARMENII CA ELEMENT COMERCIAL

Rolul cel mai însemnat al Armenilor în decursul veacurilor de convețuire cu elementul băștinaș era desigur comerțul. În istoria lor Armenii nu erau un popor cu însușiri comerciale, sau, cel puțin, ne lipsesc date edificatoare. În Sfântă Scriptură, profetul Iezekiel amintește că târgurile din Tyr erau pline de cai, care și catări din Armenia.

Xenofon, istoricul și comandantul grec care a trecut prin Armenia în anul 401 înainte de Christos, declară că Armenii erau în relații comerciale cu Persia și cu India.¹ Herodot vorbește cu mirare despre corăbiile construite de Armeni în scop comercial.²) Strabon și Plinius declară că mărfurile din India erau transportate în Grecia și în restul Europei prin Bacteria (azi Turkestan), pe Marea Caspică, apoi spre Phasis, Djorokh prin fluviul Kur, apoi de Marea Neagră. Cea mai mare parte a acestor mărfuri erau transportate de Armeni³).

Poziția geografică a Armeniei nu era favorabilă pentru o activitate prea dezvoltată în domeniul comercial. Comerțul în timpurile vechi era rezervat țărilor maritime, iar Armenia era departe de mare sub cele trei dinastii ale sale, cea a Artașizilor (190—2 în. C.) a Arșacizilor (34-428) și a Bagratizilor (885-1079). Totuși când Arabii au cucerit Mesopotamia, Persia, Siria, Armenia și toate țările dimprejur, noi drumuri și târguri comerciale s'au deschis în fața lumii. Armenii au știut să se folosească de această nouă situație. Din secolul al VII-lea Armenia a participat la comerțul mondial prin două porți și în două perioade distincte. În prima pe-

¹ Xenofon, *Retragerea celor zece mii*.

² Herodot, *Istoria*, I.

³ Strabon, *Geografia*, XI.

rioadă Marea Armenie și cea Mică se găsea pe drumul comercial. Dela Bagdad se deschid drumuri spre Azerbeidjan, spre Valea Eufratului, Dwin, Ani, Kars, pe valea Djorokhului spre Marea Neagră. În aceste timpuri orașele Dwin, Ani, Kars devin importante centre comerciale unde își dau întâlnire bogățiile dela Est și Sud cu mărfurile dela Nord și Vest. Datorită acestei stări prospere, suveranii armeni din Ani și din Kars primesc coroană regală și întemeiază regatul Bagratizilor din Ani și cel din Kars. Un drum comercial foarte frecventat dela Kars spre Marea Neagră, era câmpia Basen și Erzerum. Acolo, orașele Ardzân și Karin sau Erzerum au fost debușeuri comerciale armenești. În secolul XI-lea însă când a luat ființă Armenia Ciliciană pe țărmul Mării Mediteraniene, Armenii s'au distins încă mai mult ca un element comercial; strânsele lor legături cu Apusul, mai cu seamă cu Venețieni, Genovezi, etc. au adus o mare contribuție în desvoltarea însușirilor lor negustorești. Astfel orașele Armeno-Ciliciei au devenit renumite centre comerciale.

Cucerirea Mării Roșii de către dinastia Fatimiților închidea Europei drumul către Indii. Numai Armenii cunoșteau mijlocul de a intra în relații cu Musulmani. În timpul dinastiei Rubinienne din Armenia ciliciană, Armenii sunt cei care deschid drumul Orientului către marile orașe comerciale ale Europei, Genova, Veneția, Livorno.¹ Cilicia devine locul schimbului de mărfuri orientale și occidentale. Regii Armenilor încheie tratate cu republicele citate mai sus, acorduri comerciale reciproce. Astăzi, grație arhivelor din Veneția și memoriilor istoricilor armeni, se știe că Cilicia exporta în Europa mărfuri din India, China, Persia, pe cari caravanele le aduceau pe drum de uscat în marele port armenesc de atunci, Aias. Exporta deasemenea bumbac, stofă din păr de capră, sare armenescă (*Sal Armia-go-sel ammoniaque*), fier, aramă, piatră acră, cai, catări, măgari, vite și mai ales blănuri și piele de bivol. În afară de aceasta trebue să mai amintim de grâu, stafide, struguri, vin, cherestea, fân, garanță, rășină, unt, mătase. Iar din Veneția și Genova se importau articole din lână și postav, samiti, condimente, sticlărie, piese de corabie, arme, mobile.

După dărămarea regatului Armeno-Ciliciei pe la sfârșitul secolului XIV-lea, când unii fugiau din Lajazza (Aias) în Cipru, alți negustori armeni se îndreptau către coastele de Nord ale Mării

¹ Despre legăturile Armenilor cu Veneția vezi Păr. Alișan, *Armeno-Veneto*, Veneția, 1893.

Negre. Numărul lor nu va fi fost însă prea mare, căci nici nu erau mulți de tot cei de pe coasta ciliciană în veacul al XIV-lea.¹ Trebuie să se admită deci că o largă parte din Armeni, cari se întâlnesc mai târziu în Crimeea, în Polonia și părțile rusești aveau la dânsa, și în Moldova, erau de obârșie mai veche. Și alte argumente sprijină această părere. Imigranții au vorbit totdeauna de Ani ca patrie a lor. Ani cea cu „o mie și una” de biserici. Dar această veche Capitală a Armeniei Mari fu pustiită de Selgiucizi în veacul al XI-lea²) Într’adevăr chiar în secolele când regatul Armeno-Cilicie era în plină dezvoltare, întâlnim în Crimeea elemente armenesti ca nuclee comerciale. Astfel Andrea da Pagano și Oberto di Vignano printr’un act semnat la 23 Aprilie 1289 la Caffa în Crimeea, închiriază armeanului Parosa de Cazarese, — care semnează în numele său și al Armeanului Costar, — galera lor, spre a o duce la Conestasion pentru a încărca 300 obroace de grâu și 400 de meu și să o înapoieze apoi la Trabizonda în schimbul a 9 obroace de grâu și de 14 obroace de meu³. Tot astfel, printr’un alt document semnat la Caffa, în 1289, 18 Iulie, Raffaello Embiaco recunoaște că a primit dela armeanul Chilacos de Cazarese „*aspri baricatos*” pentru cari se angajează a plăti 2000 „*aspri de Soldaia*” după 15 zile dela sosirea sa la Arsuf în Siria. Printre martorii săi este și Armeanul Costamir⁴. Armenii Perra Bogza de Sevan, Vassili Ivan Melik și Priche Avarian Evaha, împreună cu grecii Theodore et Costa⁵ recunosc că Vivaldo Lavaggio, comandantul unei galere armate, a luat tot ce jefuise dela ei piratul Jurzuchi și le-a înapoiat. Într’o deciziune emanată dela senatul Venețian cu data 1332 Martie 16, găsim menționate „galerele din Trabizund și din Armenia⁶. Intregul bazin al Mării Negre era cunoscut de atunci negustorilor armeni. Călătorul Wavrin găsește la Cetatea-Albă multe corăbii ale celor din Trabizund și ale Armenilor⁷.

¹ Mas-Latrie, *Histoire de l’île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan*, II, Paris, 1852, p. 74.

² N. Iorga, „O paralelă istorică”, p. 60.

³ G. I. Brătianu, *Actes de notaires genois de Péra et de Caffa de la fin du troisième siècle (1821—1290)*, București, 1927.

⁴ G. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 244.

⁵ idem, *op. cit.*, p. 271.

⁶ idem, *Les Vénétiens dans la mer Noire au XIV-e siècle*, 1939, p. 43.

⁷ Jean de Wavrin, *Enchienes croniques d’Engleterre*, în colecțiunea societății „*l’Histoire de France*”, Paris, 1858—1863.

Desvoltarea comerțului armenesc, începută sub regii Armeno-Ciliciei, a luat un avânt și mai pronunțat în timpul așezării Armenilor în Crimeea, și în special după contactul lor cu Genovezii. Nu e locul însă să insistăm pe larg asupra rolului Armenilor în comerțul din răsăritul apropiat, în timpul acelor 3 secole cât a durat regatul armeno-cilician sub dinastia Rubenienilor (1080—1393), și în decursul de aproape 3 veacuri (XII-XIII) când coloniile armenesti din Crimeea au cunoscut o adevărată desvoltare. Din nefericire nu este lămurită până acum această pagină din istoria Armenilor. „Par dessus les deux autres civilisations arméniennes, observă Prof. N. Iorga, il y a d'abord, *l'Arménie de Crimée*. Je suis convaincu qu'on peut écrire une histoire des Arméniens de Crimée, qui n'a pas encore été entreprise, mais dont les matériaux existent, surtout des matériaux d'art très riches, mais, à côté de ces matériaux d'art, les pièces diplomatiques, ces documents génois concernant la Crimée qui ont été publiés depuis longtemps par le Père Amedeo Vigna, dans son *Codice diplomatico*. C'est là qu'on peut trouver des renseignements nombreux sur l'activité économique des Arméniens de cette péninsule”¹.

Am pomenit rolul elementului armenesc în comerțul acestui răsărit, pentru că de atunci începe contactul armenesc cu țările române. Acest contact, Armenii din Caffa l-au îndeplinit cu mare pricepere. Ei veneau dintr'un ținut deja desvoltat din punct de vedere comercial, din Crimeea Genovezilor, sub ale căror auspicii, Armenii, trecuți în Crimeea în masă, în urma unei convențiuni încheiate cu Genovezii și venind din regiunile Astrahan și Khazan de pe Volga, unde nu putuseră suporta jugul tătăresc, populară părțile pustii ale Crimeei, pe care le ridicară la o stare înfloritoare în scurtă vreme, astfel încât, cronicarii vremii dădeau Crimeei denumirea de „Armenia Maritimă”. De aci începe și rolul Moldovei ca factor comercial. Prin Moldova trecea drumul comercial care lega Apusul cu Orientul și Armenii care serveau de mijlocitori comerciali între aceste două lumi, au avut ca bază legăturilor lor Moldova. Intr'adevăr din punct de vedere comercial Moldova prezenta avantajul că se găsea pe marele drum al negoțului, pe unde negustorii armeni puteau să desfacă mărfurile lor și să cultive relațiuni comerciale și economice cu toate țările învecinate. Rezumând acest rol al Armenilor, Ion N. Angelescu spune:

¹ N. Iorga, *Choses d'art arméniennes en Roumanie*, Bucarest, 1935, pag. 5.

„Si les Roumains sont parvenus, à un moment de leur apogée comercial ancien, à parcourir des régions éloignées, à connaître tous les bords de la Mer Noire et à pénétrer même par les Détroits dans la Méditerranée, ce n'est pas à la direction des Italiens qu'ils l'ont dû, mais c'est grâce à d'autres négociants qui connaissaient bien tout le Levant, les *Arméniens*. Ils jouent un grand rôle dans les débuts du commerce roumain et dans la formation de la population des villes roumaines. Les Arméniens sont venus chez nous à plusieurs reprises, mais ceux qui ont eu une plus grande influence sur le commerce roumain sont précisément ceux qui sont venus dans les premiers temps de la fondation des villes. C'était un peuple ancien, avec des traditions nationales conservées au milieu des nombreuses vicissitudes, avec une certaine culture plus avancée que celle qu'ils trouvaient dans les régions roumaines, avec une longue expérience d'une vue d'Etat et surtout d'une vie commerciale”¹.

V. PRIMIREA CE LI S'A FĂCUT

Numărul Armenilor așezați în Moldova în timpul descălecării nu era desigur deajuns pentru a contribui în mod eficace la dezvoltarea economică a Principatului. De aceia primii Domni au crezut necesar să cheme în țara lor elemente armenesti și din alte părți. Mai cu seamă Alexandru-cel-Bun fu acela care văzând prosperitatea economică a orașelor polone, în cari Armenii erau mai numeroși decât în orașele moldovene, chiamă în anul 1407 negustori armeni din Polonia, oferindu-le diferite scutiri de impozite, dacă se vor stabili la Suceava, Siret și Cernăuți. Atunci s'a stabilit la Suceava 700 familii armene, cari în curând i-au dat orașului o și mai mare importanță economică². Este interesant și faptul că Alexandru cel Bun printr'un hrisov cu data de 30 Iulie 1401, dispune întemeierea unui episcopat armenesc la Suceava. Acest hrisov, care se află în cancelaria bisericii armene din Lemberg și care a fost publicat de d-l P. P. Panaitescu,³ este cel mai vechiu act în le-

¹ Prof. Dr. I. N. Angelescu, *Histoire Economique des Roumains*, Paris, 1919, I, p. 238.

² Vlad Bănățeanu, *Armenii în istoria și în viața românească*, 1938, p. 18.

³ P. P. Panaitescu, *Hrisovul lui Alexandru cel Bun pentru episcopia armeană din Suceava*, extras din *Revista istorică română*, 1935, București.

gătură cu trecutul comunităților armene din România. Hrisovul spune: „Deși noi am dat episcopului Hovhanes bisericiile armenesti și pe popii lor. În întreaga noastră țară va avea putere asupra Armenilor cu dreptul său episcopal. I-am dat scaun la Suceava, în cetatea noastră, care dintre Armeni îl veți cinsti, va fi ca și cum ați face-o pentru noi, în țara noastră a Moldovei; care nu-l va asculta, noi îl vom pedepsi cu mâna lui.”

Documentul pomenit este o prețioasă mărturie pentru existența în mod compact a unui element armenesc la începutul secolului XV-lea în orașele moldovenești „cu bisericile și popii lor”, și în același timp și pentru grija primilor Domni de a acorda acestui element semne de considerațiune și de simpatie. Astfel pe timpul lui Alexandru cel Bun Armenii s-au așezaseră în mod compact în Moldova, unde ei, ca cunoscători ai împrejurimilor din Levant, dobândiră curând o mare înrăurire asupra negoțului moldovenesc.¹ Printr'un hrisov domnesc cu data de 1408 Oct. 8, Alexandru Vodă cel Bun regulează² comerțul de import, de export și de transport al negustorilor din Galiția și din Podolia cu Moldova în privința următoarele obiecte: postavuri, marfă tătarească, adică genoveză din Crimeea, vite, marfă muntenească, mărunțișuri, cai, argint, jderi, ceară, pește, adăugând dispozițiuni comerciale, unde spune: „am încheiat cu consiliarii și orașenii din târgul Lemberg următorul așezământ doganiar, duple cum trebuie să umble ei cu mărfurile lor în țeara noastră, plătindu vama mai ușoară decum au fost în trecut, și anume: „.....Iar în Cernăuți vama pentru un car nemțesc patru groși, pentru carul armenesc șese groși, pentru o vită cornută un groș, pentru zece oi un groș, iar pentru cal sau iapă câte doi groși. Iar la trecătoare și pentru carele nemțești încărcate și pentru cele armenesti câte patru groși. Aceasta-i vama Cernăuțului. În Cernăuți, carele nu se scuture, ci neguțătorul să-și dea cuvântul său, că nu are marfă oprită în carul său, jderi, argint, ceară și cai buni de țară”.³

Printr'un hrisov cu data de 18 Martie 1434, Ștefan Voevod al Moldovei, întărește negustorilor din Liov privilegiul comercial, orânduit de Alexandru cel Bun; textul este același, numai în loc

¹ Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, 1923, Cernăuți, p. 289.

² B. P. Hașdeu, *Archiva Istorică*, I, p. 131; Ka indl, *Geschichte der Bukowina*, II, 95.

³ M. Costăchescu, *Documente Moldovenești*, II, 1932, p. 630.

de „cuvântul său” este întrebuințat „credița sa”¹ Această grijă au avut-o și urmașii primilor Domni. Printr'un hrisov din 27 August 1449 al lui Alexandru Voevod al Moldovei dat boerului Ion Armenciocul tarcan se prevede, că s'a milostivit cu dânsul, ca să dea nimic din casa sa din Suceava, și din ceiace ar cumpăra oricând, în Țara Moldovei, să nu plătească nici o vamă. Petru Aron Vodă, Domn al Moldovei, printr'un hrisov dat la Suceava la 29 Iulie 1456 întărește negustorilor din Liov privilegiile de mai înainte dispunând: „Iar în Cernăuți, pentru un car căraușesc vama patru groși, pentru zece părți un groș, pentru cal sau pentru iapă câte doi groși. Iar la trecători de car, fie nemțesc sau armenesc câte patru groși, dar numai când vor trece pe poduri umblătoare. Iar când va fi înghețat sau vor trece prin vad, atunci carele să nu dea nici un groș. Aceasta este vama Cernăuților”. Și în Cernăuți carele să nu se scuture, ci neguțătorul să-și dea cuvântul său drept, că nu are marfă oprită, jderi, argint, ieară sau cai buni de țară.”²

Ștefan-cel-Mare (1457—1504) spre a-și înflori capitala adresează un hrisov Armenilor, invitându-i a veni în Moldova și promițându-le protecția sa, precum și privilegii comerciale. Tot astfel în 1475 când Tătarii și Turcii pun stăpânire pe Crimeea, un mare număr de refugiați vin în Moldova, unde Ștefan cel Mare le face o caldă primire și colonizează în Suceava, Iași, Botoșani, Focșani și Roman⁴. Tot așa și urmașul său, Bogdan al III-lea (1504—1517), care asemenea lui Alexandru-cel-Bun și lui Ștefan-cel-Mare, a dat unele privilegii comercianților armeni. Se știe că în timpul lui Bogdan al III-lea Moldova a trebuit să plătească tribut Turcilor și a fost nevoit și el la rândul său să pună dări pe locuitorii țării. Una din dările interioare era cotăritul, care era destinat în mare parte bisericii Sf. Spiridon din Iași și care trebuia plătit de toate prăvăliile care vindeau mărfuri cu cotul. Această dare erau obligați să o plătească toți Armenii, mai cu seamă acei cari vindeau pe cai sau transportau pe cai mărfuri dintr'un loc într'altul⁵. Această preocupare a Domnilor o găsim și în secolele următoare. Trebuie să pomenim însă că se pune pe seama lui Ștefăniță Vodă

¹ M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 667.

² M. Costăchescu, Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare, II, Iași, 1932, p. 395—396, după traducerea germană din Wickenhauser, *Moldawiza*, p. 63.

³ M. Costăchescu, *op. cit.*, p. 788.

⁴ Wickenhauser, *Moldowa*, Wien, 1862, p. 68.

⁵ *Kaindl, Geschichte der Bukowina*, II, p. 54.

un hrisov cu data de 20 Sept. 1525, scris în Topliceni și dat pentru târgoveții din Vaslui spre a-i feri de concurența Armenilor, Jidovilor și Grecilor, la arenze de crâșme, arenze de moșii și vânzare de carne și pâine. Prin acest hrisov, Ștefan Vodă cel Tânăr, în urma tânguiriî târgoveților Vaslueni, amintind pe de o parte modul în care au fost primiți și așezați în Moldova emigranții străini sub Alexandru cel Bun, iar pe de altă parte având în vedere prerogativele cu care Ștefan cel Mare înzestraseră orașul Vaslui, după bătălia dela Racova, poruncește pârclăbului Carabă: 1) să nu îngăduiască Armenilor și Evreilor de acolo de a cumpăra moșii și de a ține măcelărie, cârciumă sau pitărie; 2) să nu permită Grecilor și la orișicari alți străini de a cumpăra moșii; 3) să aibă voe străinii de a ține locuri numai cu chirie dela pământeni; 4) pentru pașterea vitelor pe teritoriul municipal să plătească străinii pe an câte un galben unguresc la biserica domnească din Vaslui, afară de darea generală pentru vestierie și de darea specială pentru steagul orașului; adăogând că călcarea tuturor acestor reguli va trage după sine pedeapsa spânzurătoarei.¹ B. P. Hașdeu reproducând acest document observa că nu se poate pronunța deocamdată, dacă el este fals sau nu. „Povestea cu hrisovul lui Ștefăniță Vodă e o grosolană făuritură sionească, spune Gh. Ghibănescu. Autorul acestui fals a trăit după 1832, când deja se știa de unele privilegii acordate boerilor, mănăstirilor, breslelor și unor târguri... Nicăeri Armenii până la 1814 n'au avut privilegiul tăerii cărnei... sunt multe măsurile luate de voievozii români contra Jidovilor și Grecilor, dar acestea se ivesc în secolul al XVIII-lea, nu în al XVI-lea; și nu Armenii erau cei vizați de a fi împiedicați în exercitarea acestui comerț, ei cari tocmai căpătase încă din 1814 acest privilegiu la Roman”.² Ștefan Tomșa Vodă (1563—1564) Domnul Moldovei, invită în țară, în rândul altor negustori și pe Armeni, dându-le unele privilegii.”³

În schimb în secolele XV-lea și XVI-lea Armenii au putut să joace un însemnat rol în Țările Române. Din mijlocul lor au ieșit nu numai negustori de vază, ci și agenți diplomatici, — un Agop

¹ B. P. Hașdeu, *Arhiva istorică a României*, 1864, anul I, No. 8, p. 57—58.

² Gh. Ghibănescu, *Breasta Armenilor din Roman*, Iași, 1910, p. 22.

³ P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, p. 130; cf. Zubrycki, *Kronika miasta Lwowa*, p. 347.

care în 1419 îndeplinește rolul de trimis al domnitorului muntean, în încercarea ocrotirii Mocanilor dela Hălchiu împotriva Sașilor,¹ un Petru Vartic, care prin servicii de tălmăciu secret s'a ridicat de Petru Rareș la boierie, și fiul său Jurașco Varticovici, care în timpul lui Iancu Vodă era interpretul Domnului², Nicolae Armeanul, care în 1562 este trimis de Sultanul Suleiman spre a înștiința pe Sigismund August despre confirmațiunea lui Despot pe tronul Moldovei, după rugămintea Moldovenilor;³ un Armean din Cesarea, Bostan, care ajută la Constantinopol negocierile lui Mihnea Vodă (1577—1583 și 1585—1591) și ale unchiului său Petru Șchiopul⁴, și în fine vestitul agent diplomatic a lui Mihai Viteazu, Petru Grigorovici Armeanul⁵. Tot așa negustorii armeni s'au bucurat de întreaga încredere a Domnilor. Intim și tovarăș de afaceri al lui Petru-Vodă Alexandrovici Cazacu fu pe la 1594 un Ovac Matisovici, care fu prins și dus la Constantinopol împreună cu acest stăpân al său⁶.

Domnii români au simțit și în timpurile de mai târziu nevoia de a atrage din alte părți coloniști armeni. La 21 Aprilie 1677 Antonie Ruset V. dăruiește episcopului armenesc din Suceava pentru episcopie și pentru Metoc, 5 familii de scutelnici; „aceștia să fie scutiți de orice dare, zloți, taleri, lei și de toate celelalte angării și să nu fie supărați de nimeni, nici de târgoveți, nici de alții. Și de acum înainte să fie tari a chema mai mulți Armeni din Țara Turcească sau din Țara Leșească. Armenii să fie scutiți, după cum scrie mai sus, iar dacă vor veni la episcopie, să vină la domnia noastră; ca să le dăm o carte de scuteală, pentru a nu fi supărați de nimeni. Iar voi dregătorilor să nu-i supărați, iar cine le va face asupreală, va fi de mare pedeapsă. Iar de pe roadele ce vor crește pe pământul episcopesc, ca și la Metoc, să nu se ia de a zecea și nime să nu-i supere, ci episcopul armenesc să ia de a zecea din roade și din toate veniturile”⁷.

¹ N. Iorga, *Istoria comerțului românesc*, I, p. 63.

² Hurmuzaki, *Documente*, XI, p. 30.

³ B. P. Hașdeu, *Arhiva istorică*, II, p. 61.

⁴ Hurmuzaki, *Documente*, XI, p. LXXXI, LXXXIII, 329—349, 569,

⁵ Hurmuzaki, *Documente* XII, p. 398—400, 403, etc.

⁶ N. Iorga, *Studii și Documente*, XXIII, p. 432.

⁷ Teodor Bălan, *Documente Bucovinene*, IV, p. 236, după o copie germană din arhivele Statului din Cernăuți, dosarele Militare No. 146.

VI. PRIVILEGIILE ACORDATE

Spre a atrage pe Armeni să vină în țară nu era suficient de a le da privilegiile comerciale; Armenii fiind legați cu o mare râvnă de legea lor strămoșească, de datinile lor și de autonomia lor internă, trebuiau să capete privilegiile speciale. Armenii s'au bucurat de aceste privilegii în timpul șederei lor în Crimeea în decursul secolelor; asemenea și după trecerea lor în Polonia. Astfel la 17 Iunie 1356 Regele Cazimir cel Mare al Poloniei acordând orașului Lemberg dreptul din Magdebourg recunoaște Armenilor privilegiul de a păstra ritul lor, administrația lor internă, tribunalele lor, și chiar primarul lor (voit), privilegiu, care cu unele schimbări și răstrângeri a durat până în 1784, când au fost suprimate tribunalele armenesti din Galiția în mod definitiv¹. La 6 Mai 1505 regele Alexandru al Poloniei interzice orașului Lwow de a percepe „un droit d'octroi” asupra mărfurilor ce Armenii le aduc din Valachia, Turcia, Ungaria, Tataria, Silezia și din alte părți².

În Moldova Armenii s'au bucurat de drepturi similare, în deosebi la Suceava, unde spre a se asigura stabilirea Armenilor, li se promisese acestora privilegiile asemănătoare cu cele ce aveau în Polonia. În Suceava, spune N. Iorga, ei formau o lume aparte cu șoltuzul lor și cu sfetnicii lui³. Armenii, spune B. P. Hașdeu, aveau în Moldova nu numai o jurisdicțiune religioasă, dar în unele orașe mai cu seamă la Suceava și Botoșani ei se bucurau până și de o administrațiune municipală proprie alături de cea românească. Deja în anul 1449 într'un act emis de Alexandru-Vodă se pomeneste de Serkis, ca șoltuz, cap municipal al Armenilor din Suceava.⁴ Existența unei organizațiuni comunale armene neatârnată de cea românească, observă Hașdeu în altă parte, ba încă tocmai în vechea reședință princiară Suceava, demonstrează ea singură înaltul grad de favoare, nu numai religioasă, ci chiar politică, ceea ce este negreșit mult mai grav, pe care străbunii noștri nu s'au silit d'a o acorda laborioșilor oaspeți, veniți aici de sub poalele Caucazului. Iar Armenii știau să arate în împrejurările cele mai propice destul de

¹ F. Mac l e r, *Rapport sur une mission scientifique*, în *Revue des Études Arméniennes*, 1927, p. 40—41.

² *Ibidem*, p. 52.

³ N. I o r g a, *O paralelă istorică*, p.

⁴ B. P. H a ș d e u, *Etymologicum Magnum*, II, p. 1698, după Uliantzky. *Materialy dlia istorii, Máskva*, 1887, p. 76.

buni patrioți, spre a fi meritat cu tot dreptul o asemenea distincțiune¹.

Această autonomie comunală s'a păstrat mult timp. Minas Tokațji în al său „Cânt de jălire”, enumerând orașele (Suceava, Botoșani, Siret, Hotin, Iași, Vaslui și Roman) unde Armenii formând obștii compacte aveau biserici bine zidite și clerici numeroși de toate treptele, pomeneste în 1551 la Suceava de voiți (șoltuzi) și pârgari, ca capi ai Armenilor². Acești șoltuzi treceau ca boeri și numele lor figurează în actele domnești în rândul celorlalți demnitari ai Capitalei. Printre șoltuzii armeni din Suceava sunt pomenite la diferite date mai multe figuri: în anii 1448³, 1449⁴ și 1456⁵ Serkis, în 1563 Ion Zur-Cădag⁶ în 1609 Norco⁷, în 1624 Hacic⁸, în 1605 Toader⁹, în 1669¹⁰ și 1670¹¹ Chiril.

Este interesant faptul că această independență administrativă și judecătorească Armenii erau s'o ducă și în Ardeal, obligând consacrarea din partea principilor locali, așa cum dovedește decretul din 7 Febr. 1695 din Alba-Iulia dat de Apafi al II-lea Armenilor din Elisabetopol și cel din 14 Decembrie 1714 al lui Carol al VI-lea dat Armenilor din Gherla, ambele confirmând diferite privilegii Armenilor veniți din Moldova.

VII. ARMENII CA MIJLOCITORI COMERCIALI

Prima etapă a negoțului armenesc în țările române fu aceea de mijlocitori comerciali. Domnii români din primul moment și-au dat seama de importanța acestui rol al Armenilor. De aceea toate privilegiile pe cari le-au acordat în mai multe rânduri negustorilor armeni, după cum am văzut într'un capitol precedent. Efectul privilegiilor acordate Armenilor de către domnii moldoveni, s'a arătat favorabil negoțului moldovenesc. Deja prin anul 1400, întregul co-

¹ B. P. Hașdeu, *Istoria Toleranței Religioase*, p. 62.

² Minas Tokațji, *Cânt de jălire*, București, 1895.

³ Ulianitzky, *Materialy dlia istorii*, Moskva, 1887, p. 76.

⁴ M. Costăchescu, *Documente Moldovenești...*, II, p. 386.

⁵ Ion Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, I, p. 503.

⁶ H. Dj. Siruni, *Cronica Armenilor din Camenița*, p. 10.

⁷ Gh. Ghibănescu, *Surete și Izvoade*, XXIII, p. 127.

⁸ Idem, XIV, p. 11.

⁹ Teodor Balan, *Documente Bucovinene*, III, p. 20.

¹⁰ B. P. Hașdeu, *Arhiva Istorică*, I, p. 139.

¹¹ N. Iorga, *Studii și Documente*, I, p. 139.

merț interior și exterior al Moldovei era concentrat în mâinile Armenilor, cari au știut să profite de situația excepțională a câtorva orașe (între care în special Suceava) dela cari drumuri de transit internaționale, duceau spre Polonia, spre Hotin, Iași, Cetatea-Albă, în Rusia, sau până în Germania orientală.¹ „Ils formaient en Roumanie une population, — spune Ion N. Angelescu, — qui était en mesure d'établir des rapports commerciaux entre les deux mondes qui se rencontraient sur notre territoire: l'Occident de l'Europe et l'Orient de l'Asie. Ayant des relations étendues dans l'empire turc où vivaient en grand nombre leurs compatriotes, les Arméniens sont, pour quelque temps, les principaux intermédiaires dans le commerce international de l'Orient. En s'établissant sur le sol roumain, dans les villes, les Arméniens ont contribué dans une grande mesure au développement du commerce roumain, et notre apogée économique à partir du XVI-e siècle, doit leur attribué en grande partie”².

Lembergul, cetatea lui Lev Danilovici, principe rus al Galiției, care o întemeie după năvălirea Tătarilor, lângă o așezare mai veche, juca un rol cu mult înainte de anul 1300³. Încă de pe vremea când provinciile de la izvoarele Nistrului și Prutului făceau parte din organismul de Stat lituano-rusă, deci înainte de cucerirea polonă care se îndeplini în cea d'întâiu jumătate a veacului al XIV-lea, erau la Lemberg Ruși „de drept rutenesc”, Armeni, Evrei, Tătari și Saracini, ba chiar și alte „neamuri”, trăind fiecare după rosturile lui de acasă, conform principiului medieval că fiecare duce cu sine oriunde dreptul lui. Prezența Tătarilor, a „Saracinilor” și a Armenilor se explică prin negoșul ce făcea acest oraș, care, în apus, avea legături până la Thorn, în Prusia, cu bogată cetate genovesă, pe pământ tătăresc, Caffa Crimeei, unde toate aceste neamuri erau reprezentate⁴.

Drumul moldovenesc, odată bine asigurat, înlocui repede, aproape cu totul, în folosul aproape exclusiv al Liovenilor, cari izbutiră iute să înlăture pe rivalii din Cracovia, vechiul drum tătăresc, între altele pentru că nu mai era de nevoie acum riscul tre-

¹ Vlad Bănățeanu, *Armenii în istoria și în viața românească*, 1938, p. 22.

² Prof. Dr. I. N. Angelescu, op. cit. p. 243.

³ Rasp. *Beiträge zur Geschichte der Stadt Lemberg*, în „Archiv für österreichische Geschichte“, XLIII, p. 381.

⁴ N. Iorga, *Istoria Comerțului Românesc*, I, p. 75.

cerii pe la Tătari ori cheltuiala suplimentară a Caffei, căci tot ce era cerut să găsia în depozitul dela Cetatea-Albă, unde erau și negustori cari se oferiau a cumpăra pentru export pe seama lor tot ce aduceau Armenii și Nemții din Galiția.¹ „Les relations économiques, — spune N. Iorga, — entre Lwow et les pays roumains voisins au Sud ne datent que de la seconde moitié du XIV-e siècle et elles ne viennent pas de la vitalité en progrès des deux régions. Elles ont été provoquées d'un côté par l'établissement des colons germaniques en Galicie sous le règne et par la décision de Casimir le Grand et des émigrés de la Petite Arménie suivrent après la destruction du royaume par les Turcs et leur passage de Crimée vers l'Ouest polonais, — et de l'autre, par la bande génoise qui se forme de Pétra jusqu'aux vallées du Caucase à partir de la fin du XIV-e siècle”.²

Legăturile comerciale dintre Armenii din Polonia și Moldova se mai întăresc când Alexandru cel Bun (1400—1432) și Ștefan cel Mare (1457—1504) oferă, pentru dezvoltarea economică a țării, mari înlesniri negustorilor armeni (și sași) din Polonia ca să-i atragă în Moldova și când un mare număr de Armeni trecură în Moldova, instalându-se în Suceava, Siret și Cernăuți, cari deveniră centre comerciale.

Armenii au îndeplinit această sarcină de mijlocitori în decursul mai multor secole. Chiar după ce Galițienii, Sașii, Chioții, Crețanii, părăsiră rostul lor de mediatori comerciali între Apus și Răsărit, Armenii îl păstrează, aducând vinul de Malvasia, piperul, șofranul, stofe scumpe și acele arome, a căror desfacere li-o atrăbuia, deși nu era exclusivă, încă dela 1580, Mancinelli.³

Armenii, nu rămaseră însă fără concurenți.

„Au XV-e siècle, — scrie P. P. Panaitescu, — quoiqu'ils souffrissent déjà la concurrence des Allemands et des Arméniens ces négociants italiens se trouvaient en assez grand nombre dans les villes des deux pays (de Moldavie et de Valachie). Ce ne sont point des négociants vendant et achetant en détail, ou bien, comme les Arméniens suivant leur chariots, qui avançaient péniblement le long des routes. De toutes leurs transactions il résulte que les Italiens étaient en Moldavie et en Pologne de grands capitalistes et on peut affirmer que le commerce du XV-e siècle

¹ N. Iorga, *Istoria Comerțului Românesc*, I, p. 87.

² Idem, *Choses d'Orient et de Roumanie*, 1924, Bucarest, p. 79.

³ N. Iorga, *O paralelă istorică*, p. 66.

sur la route qui nous préoccupe était financé par les banquiers italiens."¹

Un ambasador venețian Vincențio d'Alessandri care era trimis prin anul 1525 la curtea Șahului Tahmaz, vorbind despre orașul Tebriz dă importante mărturii relative la exportul de mătase și spune: „Se aduc în Constantinopol pe uscat și de acolo sunt trimise în Bogdania (Moldova) pentru a fi introduse în Polonia, Danemarca, Suedia și în alte țări. Însă cheltuelile sunt atât de mari, încât câțiva Armeni pe cari i-am întâlnit în Tebriz și apoi în Tripolis erau nemulțumiți. Comerțul continuă încă declinul său”².

Rolul Armenilor ca mijlocitori comerciali durează până în sec. XVII; locul lor a fost ocupat pe încetul de Greci și Evrei. Nu e mai puțin adevărat că și în sec. al XVIII-lea s'au găsit Armeni, cari îndeplinesc rolul strămoșilor lor. Armenii din Cetatea Albă, de exemplu, păstrasera în rândul întâiu sarcina de mijlocitori de comerț între Polonia și Principate, formând o colonie numeroasă, care se înmulți încă, sub guvernul direct al Turcilor³.

VIII. ARMENII IN CELE ȘAPTE ORAȘE

Etapă a doua a negoșului armenesc este caracterizată prin înființarea în diferite puncte ale țărilor române a nucleelor permanente, spre a sprijini trecerea caravanelor. Aceste nuclee au jucat un mare rol în formarea orașelor moldovenesti, mai cu seamă în cele șapte orașe ale Moldovei. Astfel, Pray pomeneste inițiativa lui Alexandru-cel-Bun de a stabili 3000 familii de emigranți armeni în 7 orașe din Moldova, — Suceava, Hotin, Botoșani, Dorohoi, Vaslui, Galați, Iași⁴. După Luigi Maria Pidou cele șapte orașe erau: Galați, Siret, Hotin, Vaslui, Botoșani, Suceava și Iași⁵. Engel citează⁶ numai Suceava și alte 5 orașe cărora nu le dă numele.

¹ P. P. Panaitescu, *La route commerciale de Pologne à la Mer Noire* Age, în „Revista Istorică Română” 1933, p. 178.

² *A Narrative of Italian Travels in Persia*. Transl. and edited by Charles Grey, London, 1673, p. 225.

³ N. Iorga, *Chilia și Cetatea-Albă*, p. 193, după Papiu Ilarian, *Tezaurul de monumente istorice*, 1866, vol. III, p. 213.

⁴ G. Pray, *Dissertationes historico-criticae*, Vindabornae, 1775, cap. XI, p. 170.

⁵ Luigi Maria Pidou, *Breve relazione...*, în N. Iorga, *Studii și Documente*, 1—11, p. 430.

⁶ Engel, *Geschichte des ungarischen Reiches*, IV, 2, Halle, 1804, p. 108.

Xenopol citează cele șapte orașe după cum urmează: Suceava, Cetatea-Albă, Galați, Vaslui, Botoșani, Dorohoi și Hotin¹. Papadopol-Calimach citează și el cele 7 orașe, înlocuind Cetatea Albă cu Iași: Suceava, Iași, Galați, Vaslui, Botoșani, Dorohoi, Hotin². Hașdeu citează și el aceleaș 7 orașe. Aproape după un secol și jumătate dela Alexandru, Minas din Tokat amintind de persecuțiile lui Ștefan Rareș, citează și el cele 7 orașe ca centre armenesti: Suceava, Siret, Iași, Botoșani, Hotin, Roman, Vaslui, adică în loc de Galați și Dorohoi pomeniște de Siret și Roman⁴.

Din relatările tuturor acestor izvoare se dovedește că târgurile cele mai populate de Armeni erau: Suceava, Hotin, Botoșani, Dorohoi, Vaslui, Galați, Iași, Cetatea-Albă, Siret și Roman, cel puțin în primele secole ale așezării lor în Moldova. În Moldova, sunt foarte mulți Armeni, dar, nici orientali, ca dincolo, nici străini de țară, ci deveniți de mult indigeni în orașele de sus ale Moldovei, precum Grecii erau în cele de jos. Sunt Galițieni, de origină caffesă, așezați în Siret și în Suceava, în Roman deocamdată, de unde vor trece cu vremea în Botoșani și Iași, în Galați, în Bacău, în Târgu-Ocnei și în Focșani, îndată ce aceste orașe vor dobândi o însemnătate comercială, sau, în general, economică⁵. Astfel Cocșea Armeanul din Suceava, care făcea, se pare și el în 1462 negoț de răscumpărare a prinșilor de război din Polonia⁶, el era în legături cu Dorino Cattaneo, cunoscutul vameș al lui Ștefan-cel-Mare și îngrija de negoțul cu pește, cu morun (chiar și prăjit), în cară, pe care-l făcea la Liov Ștefan cel Mare⁷. În 1476 Armenii din Suceava Jacob, Tolak, Zachariam, Ulubey, Jaczko, Schadbey, Serkis, primesc dreptul de cetățeni armeni ai Liovului — „suscepimus in ius armenicum“, unde se strămută⁸. În 1502 Stepan Armeanul din Suceava ducea mărfuri moldovenești în Turcia ca și la Muscali⁹.

Pe vremea când s'au instalat la Cernăuți Armenii chemați din

¹ Xenopol, *Istoria Românilor*, II, Iași 1889, p. 251.

² Papadopol-Calimachi, *Notiță istorică despre orașul Botoșani*, 1887, p. 10.

³ B. P. Hașdeu, *Etymologicum Magnum*, II, p. 1697.

⁴ Minas Tokatti, *Cântec de Jălire*, București, 1895.

⁵ N. Iorga, *Istoria Comerțului Românesc*, I, p. 134.

⁶ *Studii și Documente*, XXIII, p. 295.

⁷ N. Iorga, *Ibid.*, p. 296.

⁸ N. Iorga, *Istoria Comerțului Românesc*, I, 135; *Studii și Documente*, XXIII, p. 310.

⁹ N. Iorga, *Studii și Documente*, XXIII, p. 329.

Polonia de Alexandru cel Bun, acesta nu era decât un târguşor, sau mai probabil nici atât, ci un simplu vad pe Prut. Şi totuşi, cele trei oraşe moldovene (Suceava, Siret şi Cernăuţi), deveniră în urma comerţului Armenilor, centre comerciale, iar Cernăuţii aveau la început o populaţie compusă jumătate din Moldoveni şi jumătate din Armeni.¹ E sigur că din cea mai adâncă vechime cunoscută a *Iaşului* Armenii s'au găsit stabiliţi aici, ca negustori şi industriaşi, în oraşul care servea de punct de întâlnire a mai multor drumuri comerciale dintre Asia şi Centrul Europei. „Armenii au fost şi sunt încă şi astăzi oameni foarte mult dedaţi industriei şi comerţului, cărora le-a plăcut sau au fost siliţi de împrejurări să cutreere lumea întreagă, spre a-şi câştiga viaţa”.² O uliţă foarte veche, a cărei nume aminteşte o aşezare de negustori, este uliţa Trapezenească, de care vorbesc documentele dinainte de 1780. După Gh. Ghibănescu acest nume s'ar trage „dela negustorii armeni din Trapezund, care la urzirea târgului Iaşi au fost cei dintâi negustori, dând numele lor uliţei ocupate de dânsii”.³ Un izvod de negustori străini din Iaşi, alcătuit sub a doua domnie a lui Constantin Mavrocordat (1741—1743), dovedeşte că într'adevăr Trabizonda ne dădea mulţi negustori. în puterea unui obicei mai vechiu, de sigur, aşa încât în primele timpuri, când Grecii nu apucaseră încă să vie pe la noi, Armenii vor fi fost cei dintâi, cari emigrară definitiv, aşezându-se şi pe această uliţă, deşi centrul lor de aşezare era în jurul bisericei armenesti din Cizmărie.⁴ Lucrul nu este de mirat. Trabizonda juca o dată pentru negustorii armeni un însemnat rol ca locul de întâlnire a drumurilor comerciale. Într'adevăr aducând în Asia Mică mărfuri occidentale, Armenii le vindeau şi la întoarcere duceau spre Occident producţiunile ţărilor orientale. Drumul cel mare ducea spre marele debuşeu, Erzerum, unde se adunau mărfurile din Tauris. Asia Mijlocie, India şi China. De aci se deschideau două drumuri principale, unul ducea spre Aias din Cilicia iar celălalt spre Trabizonda. Acolo, după mărturiile lui Pegoletti se vindeau în fiecare an o cantitate de 14.000 quintale mărfuri. Se organiza un târg anual, unde se făcea schimb

¹ Vlad Bănăţeanu, *Armenii în istoria şi în viaţa românească*, Bucureşti, 1938, p. 19.

² N. Bogdan, *Oraşul Iaşi*, p. 239.

³ Gh. Ghibănescu. în *Ion Neculce*, 1922, p. 333.

⁴ Eugen Pavelescu, *Economia Breslelor din Moldova*, 1939, p. 278.

între țesăturile aurite aduse din Cairo și Bagdad, pietrele prețioase din India și Persia, țesăturile de mătase și bumbac din China și India, postavuri roșii de Florența, etc.¹

Indată după a doua descălecare — ca întâia descălecare se consideră colonizarea lui Traian — a Moldovei *Botoșanii* se bucură de însemnătatea unui centru comercial moldovean... „Încă mai înainte de Dragoș acest oraș cuprinde în sine o numeroasă poporăciune armeană; o poporăciune nu numai esențialmente negustorească, ci încă aflătoare în legături comerciale cu Galiția, în care Armenii erau de mult răspândiți și îmbrățișați”.² La 1542 Ianuarie, Ivașco, ginerile lui Bogdan Sahac Armeanul din Botoșani, recunoaște că i s'a plătit de consulul liovean Nicolae Jaczimirsky datoria cu care „eidem tenebatur pro duobus equis apud eundem pro viginti caldaribus cum duobus ansis emptis, iuxta chirografum eiusdem domini... Jaczimirsky”.³ La 1670 mărturii se dau împreună de „târgoveți români și armeni de târg de Botoșani”.⁴ Nimica nu ne oprește de a afirma că între cei dintâi negustori, ce au venit să se așeze în târgul *Roman*, să nu fi fost și Armenii⁵. Poate să fi venit în 1418 sub Alexandru-cel-Bun, cum se afirmă de istorici, în orice caz în sec. al XV-lea se găseau Armeni în *Roman*.⁶

La 1701 Septembrie 12 târgoveți vasluieni vând lui Ion Păladi vel sulger două locuri de prisăci. În act sunt citați mai mulți târgoveți armeni: „Adică noi toți târgoveți din Vaslui, anumi: Ion Bahnari și Hacıo Armanul și Sârghie Armanul, și Cârste Armanul, și Toader sânu Ursul, și Ivan Armanul, și Porumb Armanul, și Bogdan șoltuz Armanul, și alții toți câți sântem...”⁷

Dintre orientalii de altă confesiune sau de altă lege, găsim aici, la Munteni, câte un Armean. Astfel — precum îl vedește și numele — acel Hacı din *Râmnic*, al cărui fiu, un „sârman” al Domniei, avea gâlcevi cu un sas din Brașov pe la 1500⁸. Armeni mai erau: astfel acel Avedic care, la 1500, apare lângă Gheorghe Grecul și Românii Mihnea și Chirca, lângă Dragotă de Argeș, în-

¹ Pă. B. Sarkissian, în „*Pazmaveb*”, 1882, p. 122.

² B. P. Hașdeu, *Ioan Vodă cel Cumplit*, cd. II, 1884.

³ N. Iorga, *Studii și Documente*, XXIII, 338—9.

⁴ B. P. Hașdeu, *Archiva Istorică*, I, p. 21.

⁵ Gh. Ghibănescu, *Breasla Armenilor din Boman*, 1910, p. 6.

⁶ G. Pray, *Dissertationes*, Viena, 1775, p. 170.

⁷ Ioan Antonovici, *Documente Bârlădene*, III, 1915, p. 196.

⁸ I. Bogdan, *Relațiile*, p. 234.

tr'o afacere de datorie cu un Sibian¹. Pe la sfârșitul sec. al XVI un vizitator scrie: „În orașul acesta *Târgoviste*, sunt mulți negustori greci bogați, cari fac comerț cu deosebite cărți din țara Turcului și din altele. Și Armenii sunt mulți și avuți”².

La 1630 *Bucureștii* erau vast și mare (*Vastum și ingens*); „toate străzile și piețele erau pline”, „de mărfuri scumpe, pe care Italiani, Greci, Români, Turci și Armeni le scosese în vânzare”³. Printr'un hrisov domnesc. Mihai Racoviță Vodă, Domnul Țării Românești, dispune la 11 Februarie 1743, „tuturor Armenilor câți sunt șezători aici în orașul domniei mele în București, și câți vor fi cu prăvălii de vând marfă și se vor fi hrănind cu ver ce fel de meșteșug în acest târg să fie în pace și nesupărați de fumărit”, „pentru că acest fumărit ce se lua de la Armeni l'au dat domnia mea ca să fie pentru ajutorul și chiverniseala bisericeii care o au făcut-o oamenii aici în orașul domniei mele în București din Mahalaua”⁴.

Găsim și în celelalte părți ale țărilor române nuclee comerciale armenesti. Dimitrie Cantemir pomenește de Chișinău în ținuturile Lăpușnei și-l numește „târgușor” (urbecula) de puțină însemnătate. Populația compusă „din Creștinⁱ, Armeni și Jidovi” era cârmuită de un șoltuz și mai mulți pârgari după obiceiul municipal din Moldova⁵. La 1619 vedem înflorind bălciul din Soroca, la care cu toată frica, întemeiată, de prada cazacilor, veniau boieri de țară, Armeni, Tătari⁶. Intr'o descriere a războiului dela Hotin între Poloni și Turci, se spune că „les Cosaques qui avaient fait l'incursion se sont retirés jusqu'au bourg de Soroka au delà du Pruth; il n'y a parmi eux, aucun ordre; ils ont laché beaucoup d'Arméniens et de boyards moldaves qui s'y étaient réunis à cause de la foire”⁷. La 1 Iunie 1742 Constantin Vodă Mavrocordat dă „Pentru Armenii din Chișinău: iată și ei, fiind breaslă de cinste, și negustori și de folos pământului, de vreme că toate târgurile cu alișverişurile lor să deschid, și socotind Domnia Mea că să cade să nu fiie osăbiț

¹ Hurmuzaki, *Documente*, XV, p. 152—4.

² N. Iorga, *Istoria Comerțului Românesc*, p. 243; *Călătorii, Ambasadorii și Misionarii*, p. 67.

³ N. Iorga, *Istoria Comerțului Românesc*, p. 249—250.

⁴ Eugen Melic, în *Adevărul Literar* din 1935.

⁵ Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, Cernăuți, 1923, p. 147.

⁶ N. Iorga, *Istoria Comerțului Românesc*, I, p. 282.

⁷ Hurmuzaki, *Documente*, Supl. 112, p. 467.

cu obiceiurile de negustori români, după cum sînt aleși și Armenii din Iași și de pe la alte târguri, și cu dînșii am făcut Domnia Mea milă: pentru desatina de stupi și găstina de mascuri și de oi, ca să dea și ei pe toate bucatele drepte a lor ce vor avia, de zece bucate un leu, precum dau și negustori români de Iași, și Armenii din Iași, de pe la alte târguri, și le-am întărit lor această milă a Domniei Mele cu testament stătător la mîna lor". Și pentru Armenii străini cari ar veni acolo.¹

O statistică a Moldovei de peste Prut din 1795 enumeră 6 dugheni armenesti la Chișinău, 4 la Orhei și 5 la Telinești². Conдика Liuzilor pe anul 1803 indică la Târgul Chișinău 133 birnaci moldoveni cu bir anual de 880, și 44 birnici armeni cu 660.³ Călătorul Karl Koch, găsește „La Chiustenge, bombardată de ruși, un restaurant german, un important negoț de tranzit, cu Rifaat-Pașa, cărându-și marfa spre Constantinopol, cu negustori din Tiflis, deșterați de doisprezece ani, Armeni din înaltul neam al Mamigonienilor, cari duc spre Persia optzeci de baloturi din Leipzig; nu știu nemțește, dar laudă Germania, și pentru femeile cinstite de acolo”⁴.

IX. ROLUL CARAVANELOR

Comerțul de atunci se făcea prin caravane. În istoria comerțului românesc au însemnătatea lor „carele armenesti”⁵, cu cari se alcătuiau caravanele de negoț, în călătoriile lor dintre Apus și Răsărit. Caravanele se formau din mai multe care, spre a fi în număr mai mare pe drum, pentru securitatea lor. Călătorul polon Erasm Otwinowski, care a însoțit solia lui Andrei Bzicki, castelan de Chelm, trimis în Turcia de regele Sigismund-August, în jurnalul său de călătorie, pomenește, la 19 Iulie 1557, de carele armenesti. „Noaptea am stat, spune, în tabăra lângă oraș și erau acolo, așteptând, multe care armenesti”⁶.

Caravanele erau obligate să aibe caii lor proprii de schimb în diferite localități de pe drumul lor; într'un timp Domnii Moldovei

¹ N. Iorga, *Studii și Documente*, VI, p. 366—7.

² N. Iorga, *Studii și Documente*, XXI, p. 107 și urm.

³ *Uricar*, VII.

⁴ N. Iorga, *Istoria prin Călătorii*, IV, p. 31.

⁵ B. P. Hașdeu, *Arhiva Istorică*, I, p. 131.

⁶ P. P. Panaitescu, *Călători poloni în țările române*, 1930, București, p. 6—7.

au înființat *menziluri* în diferite puncte ale țării, unde așteptau în permanență cai în număr suficient, disponibili caravelor sosite. S'au mai întemeiat, în diferite centre principale, *caravanseraii*, pentru găzduirea caravelor sosite și unde se controla numărul și povara lor și se percepeau taxele de vamă. Văzând că aceste caravanseraiuri nu sunt satisfăcătoare pentru găzduirea caravelor, s'au înființat în mai multe localități *hanuri*, despre cari găsim multe note și însemnări la diferiți istorici români. Polonia era punctul de plecare al caravelor. De acolo porneau cele destinate pentru Răsărit, venind câteodată din ținuturile cele mai îndepărtate ale Europei, din Silezia, Germania, etc. Istoricul polon Wladislaw Lozinski, care în opera sa istorică „Potricjat i mieszezanstva” (Lwow, 1902) consacră un întreg capitol Armenilor din Polonia (p. 265—306), vorbește și despre caravanele armenesti: „Șeful caravanei era totdeauna armean și se numea *carvanbași*. Și fiindcă caravana trecea prin ținuturi aparținând regatului polon, carvanbașii beneficia de drepturi absolute asupra participanților la caravană, așa cum un căpitan de vas se bucură de drepturi nelimitate asupra echipajului și pasagerilor săi, în largul mării. Autoritatea carvanbașului avea un caracter oficial, fiindcă între Turcia și Polonia existau convențiuni speciale, — asemănătoare capitulațiunilor în vigoare actualmente în orient, — după care, caravana trecând în provinciile turcești sau înapoiindu-se în Polonia, avea un caracter de *exteritorialitate*”.

Vorbind despre drumul urmat de caravane, autorul adaogă: „Drumul dela Lemberg spre Stambul trecea prin linia așa numită a Valahiei (strada Luciacovscaia de astăzi), iar în sec. al XVI-lea, prin Glin'an, Zlocisvis Scal, Trimboval, Camenița-Podolsk, Hotin, Iași, Bazargic și Adrianopol și de obicei se numea iendro-iegicino. Caravanele se compuneau dintr'o serie enormă de care grele, furnizate de oameni a căror ocupație exclusivă era aceasta și cari în majoritate, aveau câteva duzini de cai în grajdurile lor. „Cărașia sau afacerile de transport erau foarte dezvoltate la Lemberg și în alte orașe. Cărașii cari se angajau pentru călătorii lungi, erau de obicei oameni bogați și integri, de o erudiție extraordinară, cunoscători ai limbii și obiceiurile din țările prin care trecea drumul care duce spre Răsărit. Rar se întâmplă ca ei să părăsească în drum marfa ce li se încredința. E de notat că li se dădea de multe ori în primire bogății imense.

Se întâmplau, însă, și cazuri în care se simțea nevoia unui

sprijin. Un astfel de sprijin consta în călătoriile ambasadurilor polone spre Turcia. Alăturarea acestor ambasadori, era pentru comerciant nu numai o siguranță în timpurile anormale, dar constituia și o afacere rentabilă, căci ea îi asigura scutirea de taxele vamale¹. Autorul polon ne relatează cu această ocazie, cazul următor: „Când în anul 1552, regele trimise la Înalta Poartă pe Caștelian Bețki, i se alătură acestuia un întreg grup de Armeni, spre a realiza un câștig mare, din scutirea de taxele vamale. Iar în drum, i se alipiră ambasadorului polon, mulți comercianți armeni și de alte naționalități, spre a putea, sub auspiciile înaltului demnitar, să scape mărfurile lor de taxele vamale din Valahia, iar la Istambul de plățile ce se făceau pentru banii introduși². Istoricul polon adăogă că aceștia, la întoarcerea lor în Lemberg, refuzaseră să plătească suma promisă de ei în schimbul înlesnirilor de cari s'au bucurat în timpul trecerii lor prin Valahia și în Constantinopol. Armenii, în cele din urmă, sunt siliți să plătească 5000 de zloți.³ Rezumând rolul caravanelor Fr. Macler spune: „Les Arméniens, à Léopol, commandaient le commerce avec l'Orient. L'organisation des caravanes était un monopole arménien, et de leurs services profitèrent les marchands allemands de Nuremberg, ainsi que tout le monde polonais, de Dantzig, de Cracovie et 'ailleurs'.⁴ De atunci datează și hanurile armenesti în diferitele orașe. Astfel Paul de Alep, pomeneste în 1656 de un han armenesc la Roman. Se pomeneste în 30 Mai 1816 un proces pentru un han în Iași la Podul Vechiu ținut de Hariton Ovanes⁵. Până în zilele recente la Botoșani a existat în târgul Vitelor hanul Armeanului Zadorowicz⁶. Madama Brozneț, cu compania sa, desfătează publicul cu comediile sale, la Hanul lui Ilie Armanul prin August 1840⁷. În ce privește vestitul han pe care l-a posedat în București marele om de afaceri și diplomat armean Manuc, era unul din centrele cele mai frecventate de negustori.

Hanul Manuc fusese clădit în 1808, pe locurile vechii Curți domnești expropriate în 1807, și vândute apoi particular. Fusese clădit în epoca când marile hanuri, începute cu un secol și ceva înainte, erau în decadență, atât în ceea ce privește construcțiile, cât și

¹ W. Lozinski, *Patrucyeti Mieszczanstwo*, p. 265—306.

² Fr. Macler, *op. cit.* p. 62.

³ N. Iorga, *Colecția Calimachi*, I, p. 524.

⁴ Gr. Goilav, *Armenii ca întemeietori de orașe*, p. 18.

⁵ N. Bogdan, *Orașul Iași*, p. 283.

din punct de vedere comercial. Acesta însă, prin importanța proprietarului și afacerile care le făcea, era cel mai renumit. Prăvăliile erau numeroase și încăperile de locuit de asemenea și mult mai spațioase și mai luminate decât la celelalte. Era un han central și cu reputație mare, pentru care motiv, într-una din sălile lui, s'a semnat în 1812 tratatul de pace dintre Franța și Rusia¹. Hanul acestui aventurier bogat, spune Ionescu-Sion, a fost în București unul din hanurile cele mai vizitate între 1808 și 1860². Hanul avea două etaje, un subsol și pivnițe boltite pe alocurea³.

X. IN ORAȘELE ARDELENE

Negustorii armeni au jucat un însemnat rol în legăturile comerciale între țările române și orașele ardelenene. S'a afirmat că o parte din Armenii din Moldova ar fi emigrat în Ardeal sub domnia lui Duca Vodă în a doua lui domnie (1668—1672), în timpul răscoalei lui Hâncu și Durac serdarul „ei fiind armeni”. Cronica tace însă acest lucru, iar hrisoavele domnești îl desmint. Nu din cauza mișcării lui Hâncu și Durac contra Grecilor lui Duca au fugit Armenii din Moldova, ci din cauza năvălirii Tătarilor, din care una și cea mai însemnată s'a petrecut sub Dumitrașco Cantacuzino (1674). Astfel citim într'un hrisov al lui Ion Teodor Calimah Voevod din 1 Ianuarie 1760 că „de la răscoala Tătarilor” cei mai mulți dintre dâșzii s'au înstrăinat printr'alte părți de loc”⁴. Astăzi este perfect lămurit că dacă o mare parte din Armenii Moldovei trecură dela 1670 înainte în Ardeal, aceasta nu se datorește unor motive politice proprii, ci numai împiedicării negoțului și suferințelor continue îndurate de negustori în timpul celor două răboaie turco-polone (1672 și urm., 1683 și urm.) cari se desfășura pe pământul moldovenesc⁵.

Trebuie să semnalăm însă că înainte chiar de așezarea compactă a Armenilor din Moldova la ultimul sfert al secolului XVII-lea în cele patru orașe ale Ardealului (Gherla, Elisabetopol, Cicsipviz și Gheorgheni), orașele ardelenesti nu erau necunoscute comercianților armeni. Bula Papei Bonifaciu IX dela 15 Decembrie

¹ George Potra, *Din Bucureștii de altădată, București*, 1941, p.

² G. Ionescu-Sion, *Istoria Bucureștilor*, p. 404.

³ Revista *Boabe de Grâu*, 1933, p. 691.

⁴ Gh. Ghibănescu, *Breasla Armenilor din Român*, p. 6.

⁵ N. Iorga, *O paralelă istorică*, pp. 68—69.

1399, care între „mulțimea” locuitorilor nesași și necatolici ai Brașovului numește și pe Români (walachi), Greci și Armeni. Papa Bonifaciu IX „auzind, că în orașul Corona numit de popor Brașov, situat la marginile creștinătății (catolicismului) al diocesei Strigonului, în care mulțimea (multitudo) Grecilor, Românilor, Bulgarilor, Armenilor și a altor necredincioși au o biserică (ecclesia), „pentru uzul lor și cultul lui D-zeu”, trimite o scrisoare de „indulgență” pentru convertirea acestor „necredincioși” (infideles) la catolicism.¹ Bula spunea:

„Cum itaque sucut accepimus in oppido Corona seu vulgariter Brascho nuncupato Strigoniensis diocesis in confinibus christianitatis situato, in quo tam Graecorum, Walachorum, Bulgarorum, Armenorum quam aliorum infidelium multitudo quandam ecclesiam in oppido praedicto pro eorum usu et cultu deorum habentium”.² La 5 Iunie 1418 Mihai I, Domnul Țării Românești întărește Sașilor din Cisnădia (Heltha) după rugămintea trimișilor Iacob Armeanul și Cristel privilegiul dat de Mircea VV, de a paște vitele în munții Țării Românești.³ Se pomeneste în anul 1500 negustorul armean Avedic la Sibiu, în timpul lui Radu cel Mare, Domnul Munteniei (1496—1508)⁴.

Radu cel Mare, Domnul Țării Românești cere la 1500 Aprilie 12, din Târgoviște, Sibienilor⁵ să facă dreptate lui Mihnea în procesul ce acesta avea cu văduva lui Nicolae Prol, care îi datora 31.000 de cușite pe când Mihnea avea să dea lui Prol numai 280 fl.; negustorii români au avut să sufere până atunci destule pierderi la Sibiu. În act este pomenit negustorul armean Avedik: „Noster praefatus Michne rediens de Cibinio testes idoneos fide ac honore dignos in nostram praesentiam adduxit, videlicet dominum Kirka, dominum Michne, Georgium Grecum et Avedik qui conscientiose fassi sunt super animas eorum, quod dominus Nicolaus Prol ipsis praescriptes testibus ore proprio dixit”. Printr'un alt act, Radu cel Mare cere dela pângarii Brașovului să silească pe urmașii lui Bliume Hanăș să plătească banii ce acesta datora

¹ *Anuarul Institutului de Istoria Națională din Cluj*, IV, 1929, p. 201.

² Zimmermann-Werner-Müller, *Urkundenbuch*, vol. III, p. 247.

³ Engel, *Geschichte der Wallachay*, I, p. 164; Hurmuzaki, I, 2, p. 502.

⁴ Hurmuzaki, *Documente*, XV, pp. 153—155.

⁵ Ion Bogdan, *Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu țara Ungurească*, I, p. 345.

lui Hăcicu dela Râmnic.¹ Printr'un ordin din 26 Ianuarie 1632, Principele Rakoczy I. autorizează Breasla aurarilor din Braşov de a urmări, aresta şi da în judecată — conform regulamentului din 1592 — pe toţi acei giuvaergii neautorizaţi cari lucrează cu mai puţin aur curat şi-şi vând fabricatele în ţară, prin târguri cu ajutorul negustorilor greci, români şi armeni.²

Găsim unele amănunte despre prezenţa Armenilor în oraşele ardelene, — înaintea exodului lor din 1672 în aceste ținuturi, — în actele pe care le-a publicat N. Iorga, culegându-le „din arhivele campaniei de comerţ din Braşov”.³ La 1588 după plecarea în Polonia a principelui Ştefan Bathory, ținându-se seama de adevărul că „preţul ieftin vine nu din puţinătatea, ci din belşugul mărfurilor”, se dă voie nu numai grecilor, dar şi „altor negustori” de a vinde, peste cuprinsul privilegiilor oraşelor săseşti, oriunde, numai preţul să nu fie mare. Cum însă la mijloc se intercalează cucerirea lui Mihai Viteazul, capabilă de a trezi la privilegaţi şi mai ales la învingătorii lui duşmănia contra a tot ce vine din Răsărit, dieta acestor învingători socoate, la 25 Octombrie 1600, că „ruinele trecute au venit ţării noastre mai ales de la negoţul şi cercetarea neamurilor străine, care-şi căutau câştigul înlăuntrul ei, precum: „Anno 1600, die 25-a mensis octobris Leczfalvae conclusi paragraphus 3-tius. Enimvero siquidem praeteritae enormes ruinae regno nostro potissimum a quaestura et exploratione forensium intrinsecus quaestum exercentium populorum profluxerint, ut sunt Graeci, Valachi, Turcae, Dalmatae, Armeni et ab aliis similibus nationibus”.⁴ Grecii, Românii, Turcii, Dalmaţii (Ragusani), Armenii — tot auxiliarii lui Mihai, ca Mihalcea, fraţii de Marini Poli, Petru Grigorevici Armeanul, — „şi de alte naţii de acelaşi fel”.⁵ Adunarea din Alba-Iulia crea, la 1-iu Octombrie 1678, al doilea privilegiu pentru Grecii din Braşov. „Siquidem, benignissime domine, Graeci, Judaeci, Armeni ac alii extranei quaestores non modicas expensas causarent patriae filiis...⁶ Mai întâlnim aluziuni despre Armeni în actele din anii 1679 şi 1687.”⁷

¹ Ion Bogdan, *op. cit.* p. 234.

² Dr. Andrei Veress, *Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei şi Țării Româneşti*, vol. IX, 1937, p. 316—318.

³ N. Iorga, *Acte româneşti şi câteva greceşti*, 1932, Vălenii de Munte.

⁴ N. Iorga, *op. cit.* p. XXIII.

⁵ N. Iorga, *op. cit.* p. VI.

⁶ N. Iorga, *op. cit.* p. XXVII—XXVI.

⁷ N. Iorga, *op. cit.* p. XXIX, XXXI.

Am spus că o masă compactă a Armenilor moldoveni a trecut în 1672 în diferitele orașe ale Ardealului. Refugiații armeni, fiind de mai înainte în legături comerciale cu Orientul și Occidentul, înfloriră mult comerțul local. Industriile de căpătenie cu cari se îndeletniceau erau tăbăcăria și fabricațiunea pielei fine de căprioară, în diverse culori, mai ales în cea roșie, cunoscând ei singuri secretele fabricațiunei. Armenii mai făceau un comerț foarte întins de vite. Armenii din Gherla erau constituiți în bresle. Erau breslele tăbăcarilor, pielarilor, neguțătorilor, etc. Fiecare din aceste înjghebări își avea regulamentul întărit de autoritatea competentă.

Avem o urmă de raporturi între Armenii din Moldova, ca un Toros, și cei din Gherla ardeleană.¹ La Iași se află în 1741 un Armean, care cu doi „feciori ungureni” și cu doi „copii iar din Țara Ungurească”, „umblă cu negoț de Brașov”.² Privilegiul acordat în Ardeal, la Brașov și Sibiu, companiei Grecilor (1758), apoi și acelei a Armenilor (1774) contribui esențial la întreținerea unor relații mai strânse cu acele părți.³ Un mare număr de negustori moldoveni mergeau cu boi și vaci — și până la o sută de capete — la Brașov, Sucevenii ocupau atunci întâiul rând, Armeni, ca Vartan, Gaspar, Avac, Măgărdici, ori Nemți ca Hanăș, Martin, și Români, Anghel, Ivașco, Bărbosul, Nicolae.⁴

XI. SUB DOMNII FANARIOȚI

— Când ajunse la Domnie Ștefan Tomșa (1611—1616) se grăbi a da toate asigurările negustorilor din Polonia, de nație polonă chiar ori ruteană, armenească și evreiască, deschizându-li-se larg toate drumurile vechi, al Cernăușilor, al Hotinului, al Sorocăi⁵. Pentru marele negoț cu Polonia și prin Polonia cu Europa Centrală și Apuseană — pe care-l îngăduia din nou, la 15 Aprilie 1658, Gheorghe-Vodă Ghica — se făceau tovărășii. Astfel aceia de prin 1680 între un negustor de țară și popa armenesc din Camenița, încheiată înaintea papei armenesc Mândrul din Suceava, „să înble amândoi, să negustorească și dobândă ce ar avea, să îm-

¹ *Studii și Documente*, VI, p. 280.

² *Studii și Documente*, VI, p. 329.

³ N. Iorga, *Istoria Comerțului Românesc*, II, p. 23. Jickeli, p. 103.

⁴ *Idem*, p. 155.

⁵ N. Iorga, *Istoria Comerțului Românesc*, I, p. 282.

părtească" ¹. Contribuția negustorilor armeni din Polonia a fost căutată și în secolul XVIII-lea. În 1734 Iunie 16 Constantin Mavrocordat-Vodă întărește privilegiul Armenilor poloni. Ei și oamenii lor sunt scutiți de „hârtii” și orice „angarii”, „ei numai vor da vama și cornărit pe boi de negoț și pe alte vite, vaci, iar pe cai vor da cuniță, pe obicei” ². În biblioteca Academiei Române se găsesc patru documente din 16 Iunie 1734, 1 Noembrie 1733, Martie 1735 și 11 Aprilie 1739, prin care Constantin Nicolae Vodă Mavrocordat face cunoscut negustorilor armeni din Țara Leșească că au voie a face negoț cu vite în Moldova ³. În 1737 Aprilie 14, Grigore Matei Ghica Vodă, Domnul Moldovei avizează pe starostele de Cernăuți să nu supere pe negustorii armeni din Țara Leșească „care ar fi den hergheliile lor, că le-am făcut domnia mea testament ca ori când ar vrea ca să trecă să-i ducă în țeara leșească să aibă pace de vamă de starostie”; „pentru care iată că vă scriem văzând carte domniei mele să le dați bună pace, mai mult peste carte domniei mele supăr să n'aibă, pentru cai ce ar fi den iapele lor, iar pentru alți ce or fi făcuți de aici de țeară, pe aceia vor da starostii și căpi(ta)nii pă obiceiau și carte aceasta de mână lor să nu ia, ci pururea să fie apărați” ⁴. În 1739 Aprilie 11 Grigore Matei Ghica Vodă, Domnul Moldovei stabilește ⁵ că dăr vor plăti negustori armeni din țara leșească ce fac negoț cu boi în Moldova: „Ils donneront pour les boeufs à vendre... le droit des cornes (cornărit) un *leu*, un potronic ancien par boeuf et un *leu* de chaque boeuf comme douane... Et pour les bestiaux et les troupeaux de juments qu'ils ont en Moldavie, ils paieront la *cunița* selon la coutume, 40 *bans* par tête et par jument... Pour le revenu du staroste de Cernăuți et des Grands Douaniers et pour le revenu du secrétaire (grămătic), ils continueront à prendre leurs revenus selon l'ancienne coutume: e staroste un patronic par boeuf et le Grand Capitaine de Coțmani un *leu* par troupeau et les douaniers qui sont aux gués de frontière (otace) un *leu* par troupeau et quatre *bans* par boeuf pour le secrétaire et deux potronics par troupeau aux soldats à cheval (Călărași) qui gardent le gué. „Leurs serviteurs étrangers, des Mazours de Pologne”, seront exem-

¹ Hurmuzaki, *Documente*, XV, p. 1397.

² N. Iorga, *Studii și Documente*, V, 271—2.

³ Ion Bianu, *Catalogul Manuscriselor românești*, I, pp. 502—508.

⁴ Teodor Bălan, *Documente Bucovinene*, IV, 129.

⁵ N. Iorga, *Studii și Documente*, VI, 438—439; *Anciens Documents*, II, 848; Teodor Bălan, *Documente Bucovinene*, IV, p. 153.

tés de tout impôt, ainsi que les serviteurs indigènes non-mariés qu'ils auront comme pâtres auprès de leurs bêtes", lesquels ne donneront que deux ducats par tête aux „papiers". Ils pourront faucher le foin avec la permission des propriétaires, par des gens du pays et payant la dîme. „Pour 200 meules de foin princier qu'ils prennent à Botoșanii, d'après la coutume", ils paieront deux lei anciens et demie par meule. Pour les boeufs qui se détachent en troupe du troupeau et s'enfuient, ils donneront le gâteau (*colac*) à celui qui retrouvera les bouefs, *deux lei* par troupe... Et, si un ou deux boeufs seuls se détacheront du troupeau, on paiera à la pârcălăbie *un leu* par tête. Ils ne seront jugés qu'au Conseil (*Divan*).

La 7 Aprilie 1742, printr'un hrisov al lui Constantin Mavrocordat Vodă, o altă scutire a Armenilor poloni de cai și olac și „de drum": „nici de pe la odăile lor, nici din oile lor la conace nime să nu le iă, nici oi nici cai".¹ Constantin Vodă Mavrocordat Domn al Moldovei, printr'un act din 1742, anunță „tuturor boărilor și boerenașilor, mazililor și altor dregători, vorniceilor, vătămănilor și tuturor lăcuitoilor țărăi", că, „având purere milă de țară și de sărac, întocma ca de o patrie a noastră", a ascultat rugămintea tuturora, „cerșind și pohtind așădzământul dăjdîilor ce s'au făcut Țărăi-Românești". Ordonanța domnească după ce pomenește vechile dăjdii văcăritului, conii, pogonăritului, etc., dispune: „A la place de ces impôts, il y aura quatre quarts par an, à savoir: novembre, décembre, janvier, premier compte, etc. Tout homme doit se présenter prendre son billet scellé (pecete) et entrer dans le tableau princier des répartitions, autant ceux qui ont une famille que les non-mariés majeurs, les agents princiers, les pâtres, les serviteurs privés et autres, soit qu'il se nomme mazil ou petit marchand, ou *curtean*, ou capitaine, ou étranger établi dans le pays, ou possesseur d'un contract avec la Chambre (*ruptaș*) ou vornic ou *vătăman*, quoiqu'il soit comme personne ou classe, tous doivent être sur le tableau de répartition du village et prendre le billet scellé pour lui, sauf les boiars mazils et les marchands qui seront sur la liste princière scellé, qui ne doivent pas prendre le billet princier scellé... Les Juifs et les Arméniens prendront des billets scellés séparés et répartiront la somme entre eux séparément d'après le même ordonnement; maix ceux qui sont dans les villes feront la répartition sur la base du tableau princier de répartitions,

¹ N. Iorga, *Studii și Documente*, VI, 236.

et ceux qui sont dispersés par les villages paieront leur sceau (pecete) et ne seront pas répartis avec le village" ¹.

Un act din 9 Iunie 1742 dispune „Armenilor din Țara Leșască din târgu Horodenca a starostelui Canoschi, care ține în Moldova vite de negoț, adecă epe, vaci, giuinci, să aibă a plăti cuniți, câte 40 de bani de vită, și cuniță de oae câte 60 de bani, și deseatina de stupi, de 10 bucate un leu, după așezământul ce au și alți Armeni din Țara Leșească.” ² „En 9 Avril 1743 Constantin Mavrocordato, prince de Moldavie, ordonne aux bourgeois de Chișinău, pour qu'ils donnent chaque année cinq lei, à partir du quart de Mai, à quatre termes de 55 paras par tête, et les cinq paras sont pour les perceptori (złotași). Et ils entretiendrons aussi la poste de Chișinău avec leurs chevaux, et ils fourniront la dépense des hôtes qui passeraient en haut et en bas. Et dans cet établissement seront compris aussi les Juifs et les Arméniens et les hommes des boiars et toute autre catégorie; et qu'on ne leur demande rien de plus.” ³

Intr'un document polon, al lui I. V. Constantin Palatin, — către interpretul polon Giuliani — se vorbește de un ferman din 15 Noembrie 1760, „que feu le comte de Mnezsech, notre frère, étant ambassadeur à Constantinople, a obtenu en faveur des marchands arméniens établis en Pologne, dans mes terres, et des autres, qui commercent depuis longtemps avec des cheveaux, des boeufs et d'autres bétails, possédant des haras et des troupeaux en Moldavie. En dernier lieu, le dernier hospodar, Constantin Nicolas, les a renouvelé, et plus clairement expliqué: j'ay l'honneur d'envoyer à V. E. le copie. Depuis un an que Janko Theodore Kalmusz a succédé au Constantin, ils sont opprimés cruellement, car, non obstant les privilèges, les usages et le ferman, il a imposé des contributions exorbitantes; non seulement ils sont obligés de payer au double pour leurs bestiaux, qui possèdent, mais aussi pour des personnes qui tient pour vaquer au commerce; c'est qui est contre leur privilège, directement. Ils sont obligés d'abandonner le commerce qui mènent, ne pouvant supporter les duretés et les moles-tes qu'on leur fait souffrir. Cependant, il est à craindre que le peu de commerce que nous avons de cette côté-là ne vient à tomber, qu'il me semble qu'il est juste et nécessaire de les aider. C'est

¹ N. Iorga, *Anciens documents de droit roumain*, II, 1931, p. 496-501.

² N. Iorga, *Studii și Documente*, VI, p. 355.

³ Idem, *Anciens documents de droit roumain*, II, p. 428.

pour cela que j'ay l'honneur de vous présenter, Monsieur, ce mémoire en vous suppliant que vous leurs accordiez votre protection, à sçavoir que vous representiez à S. M. notre gracieux Roy les injustices que les dites marchands souffrent sous le Hospodar Kal-musz, et que S. M. ordonne à M. l'ambassadeur à Constantinople qu'il aye le soin de cette affaire et qu'il demande à la Porte un (h)atticherif pour eux, qui sont les lèttres plus expressifs et plus amples que ferman. C'est par là qu'on couperait à jamais les moyens aux Hospodars d'opprimer les dits marchands et leurs héritiers, et les princes de Moldavie seroient obligés de se tenir fort tranquilles à l'avenir. Daignez donc, Monseigneur, de faire attention à mes demandes et faire ressentir aux puvres opprimés l'effet de votre générosité et votre puissante protection."¹ În 1742 Iulie 20 „o carte la starostele de Cernăuți, pentru gostina unor Armeni de țara leșească² a starostelui Conovschi și a lui vovoda Halițchi care șed la Cutari și la Snetin, să le de porunca să-și plătească gostina acea de astă toamnă; iar de aici înainte li se va ține în seamă toate după cum le scrie carte, iar goștina aceia de astă toamnă să s'o plătiască, că astă toamnă la goștina n'avea carte gospod la mâna lor, de aședzare, c'apoi, de n'or da banii, li se vor lua oi, de s'or vinde pentru banii goștinii”.

Alexandru Mavrocordat Vodă dă în 9 Martie 1784 un hrisov în favoarea comercianților de boi, armeni, supuși Austriei. Acest hrisov este de altminteri o reînnoire a altui hrisov dat acelor negustori de unchiul lui Alex. Mavrocordat, Ioan Nicolae Mavrocordat. Proprietarii de moșie închiriau pășuni acelor negustori, apoi se înțelegeau între ei spre a scumpi acele imase, ba uneori sub cuvânt de protimis, le luau din mâna unui negustor arendaș spre a le da altora, care dădeau preț mai bun. Hrisovul oprește sub pedeapsă asemenea procedee.³ Hrisovul spune: „Il est du devoir et de la prudence des souverains de veiller sans cesse et de favoriser ceux qui, pour l'utilité des sujets à eux soumis, s'empressent de faire prospérer leur industrie, leur travaux, le commerce et l'agriculture. Comme il se trouve, depuis longtemps dans cette principauté, un grand nombre de marchands arméniens, sujets autri-

¹ N. Iorga, *Callimachi*, H, p. 242, cf. corespondența Moldo Polonă din vremea dominilor din familia Callimachi, după originalele păstrate în Biblioteca Muzeului Czartoryski, din Cracovia.

² N. Iorga, *Studii și Documente*, VI, p. 378—9.

³ V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, I, p. 216—217.

cheins de la Gallicie, avec leur boeufs, chevaux et autres bestiaux, et comme il est de notoriété publique qu'ils ne sont pas d'une médiocre utilité au pays, entendu qu'ils élèvent, à la satisfaction des habitants, le prix des bestiaux et autres objets, et comme ils ont été favorisés par nos illustres prédécesseurs qui leur ont accordé de grâces, ainsi qu'il résulte de leurs privilèges et notamment de celui qu'ils ont en mains et à eux délivré par notre oncle defunt le Vaivode Jean-Nicolas (Mavrocordat), avec des privilèges exclusifs, nous avons, en conséquence cru qu'il est juste non seulement de renouveler et de confirmer lesdits privilèges, mais de les augmenter et d'y joindre quelques nouvelles grâces pour le rendre plus stables, et c'est à cette fin que Nous avons délivré le présent diplôme".¹ Hrisovul mai prevede: 1) ...Aucun habitant du voisinage n'osera molester ou chasser avec le mot *protimissis* ou priorité, les marchands qui sont établis depuis longtemps sur un terrain avec leur troupeaux, et qu'ils occupent du consentement du propriétaire... 2) Qui qui se soit de voisinage ne peut semer, labourer ou couper l'herbe forcément sur les terres qui sont louées annuellement par ces marchands... 3) Quant au foin... ils auront la faculté de s'accorder avec les gens d'un endroit quelconque... 4) A l'égard des boeufs qu'il achèteront pour leur commerce, ils paieront pour leur droit de *cornărit* un piastre et un potronic pour chaque boeuf, selon l'usage. Ils auront encore à payer pour tout le troupeau, un piastre et soixante deniers aux douaniers des limites. Ils paieront également pour chaque bête échappée, deux piastres à ceux qui les ramèneront... 5) Ils paieront également pour tout le bétail qu'ils ont dans le pays (excepté les boeufs de commerce) comme vaches, chevaux, juments la *conitza*, à raison de quarante sous par tête, selon l'usage. A l'égard des bestiaux qu'ils achètent à la foire pour les exporter..., ils ne sont pas obligés de payer le *conitza*... 6) On n'exigera aucun droit à la douane pour les chevaux de leurs propres races qu'ils voudront transporter en Pologne... 7) S'ils ont des abeilles et des pourceaux en cette province de Moldavie, ils paieront le *dissetine*, à raison de dix vieux deniers pour tout le nombre qu'ils ont. 8) On ne pourra prendre pour l'*olac* ou pour la poste leurs chevaux, ni ceux de leur race ni ceux de leurs habitations de la route. 9) S'il s'élève des différends... et qu'ils ne

¹ Raicevich, *Voyage en Valachie et en Moldavie*, trad. Lejeune J. M., 1882, Paris, p. 170.

soient pas satisfaits de la decision des Ispravniks, ils peuvent en appeler à notre Divan..."¹

Într'un raport din Iași cu data de 1784 Martie 24, Raicevich scrie către Kaunitz, despre mărfurile de export din Moldova în Austria și dă lista comerțului Armenilor galițieni: 5.000 boi a 25 f., fiecare (= 125.000 f.), 6000 vaci a 10 f. (= 60.000), 1000 cai a 50 f. (= 50.000 f.). Pentru acest transport comercianții armeni plăteau ca *cornărit* 5000, *konniza* 1000 și *dogana* 7000², Printr'un firman împărătesc din anul 1795 al lui Sultan Selim III adresat către Alexandru Calimaki Voevod, Domnul Moldovei, se cere ușurări pentru comercianții armeni supuși austriaci.³

XII. ARMENII ÎN INDUSTRIA AGRICOLĂ

Apoi începe o nouă epocă pentru comercianții armeni, — aceea a contribuției lor în industria agricolă a țării. Armenii au fost cei dintâi, cari au făcut agricultură sistematică pe întinderi mari de pământ. Armenii din Moldova au fost aceia cari au crescut cei mai frumoși cai de rasă pământeană, pe cari îi vindeau apoi în Austria și în Prusia. Geograful armean Ingigian spune că au o reputație meritată caii din Moldova ca obiect de negoț. Fiecare boier posedă 100—200 de cai, pe care îi crește și înmulțește, însă cei mai buni îi posedă Armenii. Sunt de culoare roșcată sau neagră-roșcată, de statură înaltă, frumoși, renumiți prin copitele lor frumoase, sprinteni și ascultători, buni și pentru călărie și pentru tracțiune⁴.

Pentru a putea exporta zecile de mii de vite și cai, Armenii aveau crescătorii anume în țară pentru export. Având nevoie de mult pământ, ei luau în arendă porțiuni întinse de pământ, pe care cu timpul îl cumpărară; de aici și numărul mare de moșieri armeni, în special în Bucovina, Basarabia și în Nordul Moldovei⁵. Carra notează că un număr însemnat de herghelii de iepe sunt conduse de Armeni sau Evrei⁶. În Moldova este pomenit în a doua jumă-

¹ Raicevich, *op. cit.*; Martens, *Recueil des traités*, t. III, p. 728; Hurmuzaki, *Documente*, VII, p. 417—18.

² Hurmuzaki, *Documente*, XIX, I, p. 169.

³ Neumann, *Recueil des traités*, I, p. 515.

⁴ Părl. Hugas Ingigian, *Valahia și Moldova*, Ac. Rom. Mem. Sect. Ist. Seria III, Tom. IX, Mem. 8 p. 18.

⁵ Vlad Bănățeanu, *Armenii în istoria și în viața românească*, 1938, p. 33.

⁶ Carra, *Histoire de la Moldavie et de Valachie*, Iassy, 1777, p. 182.

tate a sec. XVIII-lea armeanul Baronți, glambaș de cai¹. Călătorul Francisc Josif Sulzer scrie în 1781 că Armenii cumpărau vitele slabe pentru a le îngrășa în țară. Extragem următorul pasaj dintr'o lucrare a unui consul austriac: ². „Les deux principautés élèvent et poursuivent un grand nombre de boeufs et de vaches; mais ceux de Moldavie sont plus gras et plus charnus; ils sont de la même taille que ceux de Hongrie, mais ils ont les pieds plus courts et le ventre plus gros. On en exporte un grand nombre pour les pays voisins, surtout pour la Silésie. Une race de Bohémiens Moldaves appelée Lingourari, parce qu'ils fabriquent des cuillers et autres ustensiles de bois, nourrissent et propagent la meilleure espèce de boeufs qu'ils vendent à raison de 60 piastres chaque aux Arméniens de la Gallicie, lesquels ont en Moldavie diverses terres qu'ils louent, et où ils engraisent les boeufs, et maintiennent les races de chevaux. Il ne sera pas inutile de donner ici aux lecteurs quelques détails sur ces Arméniens. Sous la règne de Sca Abbas (Şah-abbas), sophi de Perse, qui fit la conquête de l'Arménie, et en transporta les habitants dans sa ville de Giulf, pour la peupler, un grand nombre de ceux-ci se réfugièrent en Pologne et s'appliquèrent principalement aux commerces des boeufs et de chevaux. Une chose digne de remarque, c'est que jusqu'aujourd'hui, ils ont conservé leur langue, la physionomie nationale et enfin leur couleur olivâtre et le poil noir, quoiqu'il y ait plus de deux cents ans qu'ils vivent dans un climat qui ne produit que des blonds. La tyrannie accoutumée du gouvernement Moldave, a dérangé fortement le commerce de ces honnêtes marchands. La Gallicie ayant eu l'avantage de retourner sous la domination autrichien, S. M. Impériale, toujours attentive à favoriser les justes avantages de ses sujets par l'intermédiaire de son agent dans la principauté, leur a fait accorder, par le prince de la Moldavie, un privilège qui se trouve à la fin de cet ouvrage. Depuis ce temps, ces marchands ont été plus tranquilles et moins troublés dans leur négoce, ...Il y a de nombreuses races de chevaux en Moldavie, chaque boyard a une race, les uns de cent et d'autres de deux cents juments. Les meilleurs sont celles des Arméniens dont j'ai parlé; chacun cherche à procurer de leur étalons”³. „.....Les Arméniens de Gallicie dont j'ai

¹ Hurmuzaki, *Documente*, X, II, XXIII, 17, XV, 18—19.

² Raïcevich, *Voyage en Valachie et en Moldavie*, trad. Lejeune J, M., 1882, Paris, p. 31—2.

³ *Idem*, p. 35.

déjà parlé transportent par l'Allemagne, et surtout par Breslau cinq milles boeufs gras et six mille vaches" ¹.

Armenii din Focșani se îndeletniceau cu industria mătăsii ². O industrie de mătase în stil mare a încercat-o Bogdan Buiuciu în anul 1806 când cumpără moșia Caiata de lângă Focșanii-Munteni, în scop de a face pe ea vaste plantațiuni de duzi, necesare industriei sale de mătase. Această încercare însă nu-i reuși, Guvernul Țării Românești refuzându-i să-i întărească cumpărătura pe numele lui, că unul ce era supus străin. ³

*

Armenii n'au rămas numai la târgurile principale ale țărilor române; ei s'au răspândit apoi în toate părțile, — în special la sate. Dăm mai jos o listă a localităților din diferite județe ale țării, cari sunt și până astăzi denumite cu numiri armenesti.

Suceava-Armenesti (sat). ⁴

Iași. — Satul Armeanului (comuna Ceplinița, plasa Bahlu'u), numit și Moara-Prefectului. ⁵

Movila Armeanului (Plasa Turia, comuna Rașcani) ⁵.

Satul Armenii (de lângă Cotnar, plasa Cârlișura) ⁷.

Botoșani — Valea Armeanului (com. Cucoreni, plasa Târgu) ⁸.

Dealul Armeanului (comuna Cucoreni, plasa Târgu) ⁹.

Dorohoi, Dealul Armeanului (com. Hudești, plasa Prutul d. o.).

Lunca Armeanului (comuna Hîrtești, plasa Berhometele).

Valea Armeanului (comuna Havîrna, plasa Prutul d. s.).

Fântâna Armeanului (comuna Văculești, plasa Coșula).

Rediul Armeanului (comuna Hîrtești, plasa Berhometele) ¹⁰.

¹ *Idem*, p. 60.

² I. C. Filitti, *Domniile Române sub regulamentul organic*, 1915, p. 514.

³ Academia Română, Grigore M. Buiuciu, p. 24.

⁴ M. Costăchescu, *Documentele Moldovenești înainte de Ștefan-cel-Mare*, II, 1932, Iași, p. 573—4.

⁵ C. Chiriță, *Dicționar geografic al județului Iași*, București, 1888, p. 13.

⁶ Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și Zapise*, III, I, 1910, p. 114.

⁷ Grigore Goilav, *Bisericile armenice de prin țările române*, 1912, p. 13.

⁸ V. C. Nadejde și I. Tișu, *Dicționar geografic al județului Botoșani*, 1805, București, p. 9.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ George Ioan Lahovari, General C. I. Brătianu și Grigore

Bârlad. — Armenești¹.

Râmnicu Sărat. — Satul Armeni (plasa Costești, comuna Slobozia-Ciorăști)².

Odaia Armenilor (comuna Mărtinești, plasa Marginea Botescu)³.

Vaslui — Iazul Armenilor (comuna Lipova, plasa Racova)⁴.

Platoul Armenilor (comuna Lipova, plasa Racova)⁵.

Armenești (sat pe Șacovăț)⁶.

Covurlui — Moșie Armească (comuna Bujor, plasa Prut)⁷.

Vâlcea — Piscul Armeanului (pisc al Culmei Mălaia)⁸.

Lăpușna — Lacul Armeanului (Bujor)⁹.

Hotin — Valea Armeanca (satul Hrinăuți)¹⁰.

Bălți — Valea Armeanca (satul Moșeni)¹¹.

Soroca — Armeni (cătun, numit și Turca, la Volosti Na-dușita)¹².

Caraș-Severin. Armeniș-Orményes (plasa Teregova)¹³.

Alba de Jos. — Armeni (Arményszékes), plasa Sângutin¹⁴.

G. Tocilescu, *Marele Dicționar Geografic al României*, vol. I, București, 1898, p. 119.

¹ Gh. Ghibănescu, *Ispisoace și Zapise*, V, I.

² Ministerul Agriculturii și Domeniilor, *Dicționar statistic al României*, vol. II, 1915, București, p. 668.

³ Grigore Gr. Dănescu, *Dicționarul geografic al județului R.-Sărat*, 1896, București, p. 11.

⁴ C. Chiriță, *Dicționar geografic al județului Vaslui*, 1889, București, p. 15.

⁵ Ibidem, p. 15.

⁶ Gh. Ghibănescu, *Cuzeștii*, p. 268, *Surete și Izvoade*, p. 106, 208, 209, 210, 222; VIII, p. 14, 15, 45, 46, 70.

⁷ Moise N. Pacu, *Dicționar geografic al județului Covurlui*, 1893, Galați, p. 15.

⁸ C. Alessandrescu, *Dicționar geografic al județului Vâlcea*, 1893, București, p. 225.

⁹ Gh. Ghibănescu, *Surete și Izvoade*, XXV, p. 104.

¹⁰ Zamfir Arbore, *Dicționar Geografic al Basarabiei*, 1904, București, p. 8.

¹¹ Ibidem, p. 8.

¹² Ibidem, p. 8.

¹³ C. Martinovici și N. Istrati, *Dicționarul Transilvaniei și Banatului*, 1921, Cluj, pag. 11.

¹⁴ Silvestru Moldovan și Nicolae Togan, *Dicționarul numirilor de localități cu populațiunea română din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, 1919, Sibiu, p. 9.

XIII. ARMENII ÎN MICUL COMERȚ

Este demn de semnalat rolul Armenilor în micul comerț al țării. Nu era de ajuns rolul lor de mijlocitori; trebuia și desfacerea mărfurilor aduse. De aceia nenumeratele prăvălii cari au fost deschise de Armeni. Este știut că Armenii din Lemberg aveau voie să țină la Suceava, pe vremea lui Alexandru, o cârciumă, o măcelărie și chiar o fabrică de bere.¹ Mancinelli vorbind în 1584 despre Armeni spune că ei fac, înainte de toate, negoț cu „aromate”: smirnă și tămâie pentru biserică și, pe lângă acestea, mirodenii de pus în mâncări, căci noi aveam bucătăria Constantinopolitană, care întrebuințează multe mirodenii.²

„Les marchandises d'Allemagne et des Flandres, des draps surtout, spune D-l P. P. Panaitescu, étaient achetés par les Génois et les Arméniens en Moldavie. Ceux-ci apportaient en échange des produits orientaux (des étoffes, des vins, du poivre et aussi des esclaves)”.³ Tot astfel se exprimă și D-l Ion Nistor.⁴

Un geograf italian Malini, ne spune că înainte de 1598 locuiau în Moldova Armeni, Evrei, Unguri, Saxoni și Raguzeni, cari acaparase aproape întreg negoțul, și ei trimit *grinele* și *vinul* moldovenesc în Rusia și în Polonia, *ceară, miere, cârnuri de bou sărate, unt* și chiar *legume* la Constantinopol; „vinurile faimoase din Creta ce se trimit în Polonia, toate trec prin Moldova, prin mijlocirea de sigur a acestor străini negustori.”⁵ Multe lucruri Curtea nu și le mai furniza de la Sași, ci dela ceilalți vecini (poloni)... la 1605 din Liov își aducea Ieremia Vodă „hârtie de scris cărți”... Români, Armeni din Moldova, Armeni din Camenița, — ca acel Luca, de la care Doamna Elizaveta avea să iei în același an 1605 o datorie de 600 de zloți⁶, se ocupau cu această ramură a comerțului polono-moldovenesc⁷.

Călătorul polon Samuel Twardowski descriind o masă dată de Domnul Moldovei în anul 1622 în onoarea solului polon, ducele

¹ Hurmuzaki, *Documente*, II, 678—680.

² N. Iorga, *Istoria prin călătorii*, I, 246.

³ P. P. Panaitescu, *La Route commerciale de Pologne à la Mer Noire au Moyen Age*, în *Revista Istorică Română*, 1933, p. 173.

⁴ I. Nistor, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen, der Moldau im XIV—XVI Jahrhundert*, Ghota, 1911, p. 17—18, 178—196.

⁵ N. Bogdan, *Orasul Iași*, p. 338.

⁶ N. Iorga, *Istoria Comerțului Românesc*, I, p. 284.

⁷ Hurmuzaki, *Documente*, Supl. II, p. 359—60.

de Zbaraz, spune: „Pe mesele acoperite cu frumoase fețe de masă stau în talere de argint gustări reci în abundență, precum și mâncăruri calde, destul de proaste ca gust și ca savoare, afară de „abouchte” și „bastram” (pastramă). („Abouchte” și pastrama sânt afumate și uscate la soare; cele dintâiu din carne de vacă, pastrama din carne de berbec. Ambele sânt vestite în Moldova)”¹. Or, cele două afumături menționate erau specialitatea Armenilor din Moldova. Cuvântul „abouchte” este luat chiar din limba armeană. La 5 August 1741 Grigore Vodă, „pentru Pambuc Armeanul”, viind în țară „cu meșteșugul său, știind a face strune... Unde ar găsi pre la trunchiuri sau la sulgerie, mațe de oae de treaba meșteșugului său, să fie volnic a strânge, de vreamă că acelora nu sânt de treabă”².

Încetul cu încetul Armenii acaparează — spune N. Bogdan — cea mai mare parte a negoțului ieșan, luptându-se în concurență cu alți străini, ca Turcii, Grecii, Evreii, etc., pe cari îi dovedesc prin istețimea lor, — de unde se formă în popor zicala: un jidan înșală zece Moldoveni, un grec înșală zece jidani și un armean înșală zece greci!... Li găsim dar, în epocile mai apropiate, pe lângă îndeletnicirile citate și în cele de: cafegii, ciubucii, mindirigii, croitori, cismari, pitari, cofetari, plăcintari, zarafi, etc.; doar negoțul cu lumânări de ceară și alte mirezme întrebuințate în biserici li se oprește prin anumite hrisoave domnești, ca unii ce „nefiind de-o lege cu moldovenii”, ar aduce prin aceasta o pîngărire a credinței ortodoxe.

„Deși așezământul principal al Comunității Armene era chiar în centrul Iașului, între Solia, St. Sava, Curtea Domnească și Belic, populând mai cu totul Podul Vechiu și alte ulițe negustorești din vremuri, ei au, pentru odihna lor gospodărească și pentru cei mai nevoiași, o mahala întreagă, care și până astăzi se numește *Mahalaua Armenească*, în care stau una lângă alta multe familii, în case proprii cu ogrăzi și livezi mari, și unde femeile armene, foarte meștere în cusuturi și broderii de albituri, sunt mult întrebate de cocoanele ieșence, ce vor a-și înjgheba albituri de zestre, cu frumoase fâldurile, horbote și monograme. În zilele noastre apucăm mari negustori cu dugheni bogate, pe Armenii Pruncul, Hudig, Karacaș, Inge Robert tutungiul (fost căpitan de Arnăuți

¹ P. P. Panaitescu, *Călători poloni în Țările Române*, 1930, p. 17.

² N. Iorga, *Studii și documente*, VI, p. 448.

la Mihail Sturza), Melidonovici, mulți arendași și chiar proprietari de moșii, din familiile Buiuciu, Kesim, Ciolac, hangii de samă ca Missir, Ilie Armeanul, Ghimeș, etc.

„Din vremea cea mai îndepărtată Armenii din Iași au fost însă împărțiți în mai multe categorii: unii considerați ca pământeni prin faptul așezării vechi a mai multor generațiuni, cari erau în acest caz considerați ca aparținând nației Moldovene, și alții ca *sudiți nemțești*, acei carii venise mai de curând din Galiția, Polonia sau alte țări străine. Apoi chiar în privința ritului, Armenii ieșeni au fost deosebiți în *ortodocși*, *catolici* și *mahomedani*, căci nu toți acei ce azi formează o singură biserică armeană, au venit din aceleași locuri și au avut aceleași credințe religioase.¹ Din actul reînnoirii catastivului din 1767 Noembrie 9 își poate face cineva o idee mai deplină de chipul în care erau orînduite daraverile breslei ciubotarilor, și după aceste reguli, urmau să se conducă în mare parte și majoritatea celorlalte bresle din Iași. Punctul I al acestui act spune „Năimitul Moldovan, de se va băga la Arman, să aibă a da herăia un ort ciubotarilor“. Mușterii ciubotari erau împărțiți în două sau mai multe categorii: cei ce făceau încălțăminte scumpă și delicată pentru mușterii bogați, erau *ciubotarii propriu ziși*; cei ce făceau încălțăminte proastă, efină, pentru popor și muncitori, se numeau cizmari și în afară de aceștia mai erau simpli *cârpaci*,... cu câte un scăunaș și o masă scurtă, la uliță, sau prin medeanuri, spre a cîrpi încălțăminte stricată de umbriet a sărăcimei.² *Mahalaua Armenească*, sau Armenimea se afla pe ambele maluri ale pîrului Cîlcaina, și era, și este încă în parte, locuită de armeni meșteșugari, blănari, mindrigii, cusători care lucrau și brodau monograme frumoase pe albituri etc. La capătul acestei mahalale se afla din vechime și un cimitir armean“.³

Printr'o învoire între breasla blănarilor din Botoșani și bogășierii armeni, cu data de 16 Mai 1797, întărită în fața lui Matei Milo Banu și Dimtrios Pitarus, Armenii se învoesc a nu vinde blănille osebite, „gujuliile“ înseși, ci numai hainele gătite cu ele prin munca meșterilor blănari; vor putea da acestora spre lucru *sângeapul* și alte *tanê*le cumpărate dela „neguțitorii lăturași ce le aduc de vînzare la acest oraș“ de sigur acei Cazaclii, cari aduceau

¹ N. Bogdan, *Orașul Iași*, p. 345. Aserțiunea este un neadevăr grosolan; printre Armeni n'a existat niciodată vreun adept al legii musulmane.

² N. Bogdan, *Orașul Iași*, p. 349.

³ N. Bogdan, *Orașul Iași*, p. 82—3.

odată dela Cazaci, iar acum dela Muscali, marfa de blăni ru-sească¹. La Botoșani, toate magaziile, sau cum ziceau ei, bolți ori dugheni în stil de bazar oriental, cu arcade, erau ale Armenilor, ei își aveau în ele prăvăliile și atelierile, lipscăni, brașovenii, băcanii, cismarii, blănarii, abagerii, s. c. l., stăpâneau în mod exclusiv centrul și ulițele dimprejur. Dacă centrul negoțului și al breslelor a fost exclusiv al acestui neam dela început, se impune concluzia că târgul acesta, ca atare, ca centru de comerț, de ei a fost întemeiat.¹

În 1820 breasla Armenilor din Roman luase o dezvoltare destul de mare în ceea ce privește comerțul. Erau în breaslă: 1) *bogasieri*, care aveau a plăti câte 15 lei pe an ajutorință; 2) *brașoveni* care plăteau 10 lei; 3) *cavafii*, tot 10 lei; 4) *băcanii* câte 8 lei; 5) *rachierii* câte 8 lei; 6) *caféngii* havaetul lui cafégi-bașa. Cea mai aleasă specialitate era manufactura fină, ce se vindea în bogasierii. Apoi venea manufactura mai ordinară dela Brașov — brașovenii, apoi veneau magaziile de încălțăminte, *cafavii*, bacalii și rachierii.² Într'un hrisov din 1 Mai 1827 către breasla Armenilor din Roman sunt enumerate meseriile cu care se îndeletniceau membrii acestei bresle:³

bogasierie (boccassin),
brașovenie (marchand de Brașov),
căvăfărie (cordonnier),
băcălie (epicerie),
rachierie (boutique d'eau-de-vie),
mungerie (fabricant de bougies),
cafenele (cafés),
desăgari (besaciers).

La 1818 negustorii din București erau, în mare parte greci, dar și slavi de peste Dunăre (un Cealicovici, un Pavlovici), Armeni (Dilanoglu, Avedov, Garabet, Melicovici)⁴. În catastihul⁵ celor 3269 patentari de neguțători și meseriași din Poliția Bucureștilor, pe anul 1832, găsim un număr de 111 patentari armeni, și anume:

¹ N. Iorga, *Breasla Blănurilor din Botoșani*, p. 10.

² Gr. Goilav, *Armenii ca întemeetori de orașe*, 1909, p. 18.

³ Gh. Ghibănescu, *Breasla Armenilor din România*, p. 12.

⁴ N. Iorga, *Studii și documente*, VI, 564—5.

⁵ N. Iorga, *Istoria Bucureștilor*, p. 207.

⁶ Emil Vărtosu, Ion Vărtosu și Horia Oprescu, *Începuturile edilitare 1830—1832*, București, 1936, p. 131—223.

3 lipscani, 1 lipscan toptangiu, 21 bogasieri, 1 mămular, 6 zarafi, 2 sureccii, 2 băcani, 7 tutungii, 1 ciubucciu, 17 cafegii, 1 măcelar, 1 pescar, 2 precupeți, 1 arendaș, 9 giuvaergii, 3 cizmari, 1 bumbăcar, 2 păplomari, 2 brutari, 1 simigiu, 1 lumănărar de seu, 10 croitori, 11 ibrișimgii, 2 bărbieri, 1 șălar, 1 covac, 1 fișecciu.

XIV. BRESLELE ARMENEȘTI

Și acum câteva cuvinte despre breslele armenești. În mai multe orașe ale Moldovei Armenii erau organizați în bresle. Armenii fură răspândiți ca negustori prin toată Moldova, Transilvania, Galiția și împrejurimi. Ei capătă diferite privilegii dela vechii Domni ai Moldovei, între cari unele așa de mari, încât se pedepseau și boerii moșieri și megieșii lor, cari s'ar fi încumetat să le ridice prețul arenzei moșiilor ce ei țineau în posesie (*Uricariul*, II). Incepând dela negustoria cu carele de pe vremea lui Alexandru-cel-Bun, și micile meșteșuguri exercitate umblând din loc în loc, Armenii se îndeletnicesc până la cele mai însemnate întreprinderi, ca bacali, bogasieri, postăvari, importatori de lucruri orientale, blănari, argintari, mărunțișuri și chiar arendași de moșii, și-și înjghiabă pretutindene bresle, biserici și școli.¹

Întâia condică de orânduiei a lui Grigore Ghica Vodă, Domnul Moldovei, alcătuită în 1775, desemnează ca venit al lui vel căminar 20 lei dela „starostele de Armeni, cu toată breasla armenască, pe trei luni un sfert”, iar pentru culucurile vel cămărașului 110 lei dela haham-bașa într'un, 110 lei dela starostiile de Jidovi și 30 lei dela starostele de Armeni.² Tot aceasta condică de orânduiei a lui Gligore Ghica Vodă, Domnul Moldovei, fixând venitul cotăritului din toată țara de la cei ce vînd cu cotul, enumeră după cum urmează:

3 lei Lipțanii;

3 „ Jidovi postăvari;

2 „ Bogasierii pământenii și Armeni pământenii;

2 „ Abagerii și sucmanarii;

2 pol Sirbii și Armenii străini;

1 pol Jidovii și alți ce vînd mărunțișuri cu cotul, și dăsăgarii ce umblă prin țară și vînd cu cotul³.

¹ N. Bogdan, *Orașul Iași*, p. 346.

² N. Iorga, *Studii și Documente*, XXII, p. 23—24.

³ N. Iorga, *op. cit.*, p. 12—13.

La 1776 Gr. Ghica Vodă Domnul Moldovei admite în așezământul său vechiul obicei ca trei bresle din Iași, adică neguțatorii străini, Armenii și Jidovii, bresle „care sânt date și rânduite la vel-cămăraș, să aibă a da acestuia zeciuală, când va căuta judecățiile lor, după hotărîrea ce va face cu dreptate și împlinind și banii... Iar când vreo parte nu se va mulțumi lui vel-cămăraș și vor ieși la Divan și de se va schimba hotărîrea judecății lui Vel-cămăraș, după dreptatea ce se va cădea, atuncea după hotărîrea velișilor Boeri ai Divanului, împlinind banii vataful și ciaușul de Aprozi, să iea zeciuală acești doi zapcii”¹.

Dela 1776 găsim o enumerare de felul breslelor de meseriași și negustori ce au existat în Capitala Moldovei, cari se împărțiau astfel: 1. Jidovii, 2. Armenii, 3. Străinii, 4. Bacalii, 5. Pitarii, 6. Plăcintarii, 7. Mesărcii (casapii), 8. Chiragii, 9. Cărciumarii, 10. Aparii (sacagii), 11. Zidarii, 12. Pietrarii, 13. Vărnicerii, 14. Cărmidarii, 15. Olarii, 16. Teslarii, 17. Ciobotarii ce lucrează seh-tieni (de lux), 18. Ciobotarii ce lucrează teletinuri (cizme ordinare), 19. Mahalii, 20. Butnarii, 21. Tâmplarii, 22. Curelarii, 23. Ceprezarii, 24. Blănarii, 25. Cojocarii, 26. Croitorii, 27. Șlicarii, 28. Zlătarii (juvaergii), 29. Bărbierii, 30. Sucmanarii, 31. Abagerii, 32. Făclierii și 33. Vutcarii (cofetarii)². Fiecare dintre acestea avea Starostele ei; deosebit mai erau patru obștii sub numele de bresle: a negustorilor, a Evreilor, a Armenilor și a cărciumarilor. În acel an, după glăsuirea așezământului lui Grigore Ghica, breslele trec în mod formal sub oblăduirea stăpânirii: „Afară de Chircibașa, de Tărzibașa și afară de Ciungibașa, de staroștii de Jidovi, de Armeni, pe ceilalți staroști, ce se arată în condica aciasta, să-i facă și să-i rânduiască Vel Aga, care să fie scutiți de bir. Și fiește care să fie dator a avea purtare de grijă de briasla sa; să de samă când a fi trebuința de întrebăciune pentru vreo poruncă”³.

Breasla numită a străinilor nu totdeauna cuprinde la un loc pe toți adevărații „străini de țară”; căci odată găsim cuprinși în această denumire pe Nemți, Unguri, Sași, Greci, Turci, Leși, Ji-

¹ P. Rășcanu, *Lefile și veniturile boerilor Moldoveni în 1776*, Iași, 1887, p. 33—34.

² N. Bogdan, *Orașul Iași*, p. 342.

³ P. Pașcanu, *Lefile și veniturile boierilor Moldovei în 1776*, Iași, 1887, p. 15—16.

dovi, Armeni, etc., altă dată găsim ca bresle deosebite de ale străinilor, pe „Jidovii” și pe „Armeni”¹. Statutul Breslei ciobotarilor din Iași reînviat la 9 Noembrie 1767 prevede că „nici un meșter să nu aibă voie să vândă ciobate a Jidovului sau a Armeanului, iar cum se va afla făcând vicleșug să se certe unul ca acela, și să dea și cinci oca ceară la praznic”². În „Lista Staroștilor deosebitelor corporații din Capitala Iași” pe anul 1860, găsim în al 18-lea rând pe Arton Garabet, staroste de mindirigii³. Pomenind năvălirea Rușilor în 1738 care atinsese și păgubise între alte orașe și Botoșani, N. Iorga spune că „ea nu ținu însă decât prea puțină vreme și negoțul românesc și armenesc, harnicul lucru al breslelor, se putură desfășura îndată fără piedici și primejdii”⁴.

La 1779 Noembrie 27 Constantin Dimitrie Moruz Voevod în-tărește Armenilor din târgul Botoșani unele drepturi „după jalobă ce-au dat Domniei Mele pentru starea lor, arătându-se cărți și de la alți luminați Domni ce-au fost mai înainte de noi, pentru mila ce-au făcut cu dânșii, adevărind că, la vreme desătinii pe bucatele ce vor avea, să plătească câte 4 parale vechi de stup și de rămătoriu, până la trei mii de bucate”, „însă să se feriască de nu numai nis carva bucate a cuiva, din cei ce plătesc câte opt parale de stup, pe numele lor”, — altfel vor plăti desetină îndoită⁵. Prin aceiași jalobă Armenii din Botoșani „jăluind Domniei Mele cum că să află supărați cu cai de olac și cu rândueli de cară și cu alte havaleri, și chivirnisala lor fiind cu neguătoria, li se pricinuește zăticnire și mare stricăciune”, „facem Domnia Mea milă și îi iertăm, și afară de birul lor ce ieste așezat în tablile vestieriei, de dau pe sferturi, cu cai de olac și cu alte dări și angării, întru nimic să nu fie supărați, numai la cheltuiala târgului ce s’ar face acolo, să dea și ei câte treizeci de bani într’un an, de casă, iar mai multă supărare să nu aibă”.

Condiția Liuzilor pe 1803 arată la Botoșani breasla Armenilor cu 62 liuzi și cu un bir anual de 2300⁶. Negustorii armeni formează, până la privilegiul de autonomie parțială a Botoșanilor din 1819 și după aceasta, unul din grupurile naționale ale negusto-

¹ N. Bogdan, *op. cit.*, p. 345.

² *Convorbiri Literare*, XXII, la art. 15.

³ N. Bogdan, *op. cit.*, p. 344.

⁴ N. Iorga, *Breasla blănarilor din Botoșani, Analele Acad. Române*, S. II, Tom. XXXIV, 1912, p. 2.

⁵ N. Iorga, *Studii și documente*, VII, pp. 127—8

⁶ Uricar, VII.

rimii botoșănene.¹ În luptă cu unele din breslele moldovenești, cum e a blănarilor, ei păstrează dreptul îndătinat de a vinde bogasiera, împreună cu „oareșcare grijulii din partea blănăriei, cum și straie gata blănite, adecă malotele, cașaveici”, părăsind doar, prin contractul dela 1797, gujuliile.²

Breasla Armenilor din Roman a existat chiar în secolul XVII-lea. Răscoala Tătarilor Nogai din 1730 sub Gr. Ghica Vodă, a pricinuit mari neajunsuri Armenilor și a întrerupt activitatea breslei lor. După ce Ghica Vodă îi bate pe Tătari, îi pune la dare de hac și le ia despăgubiri de războiu 700 pungi de bani, încheiând pace cu ei pentru totdeauna, Armenii iarăși s'au aciuiat pe la casele lor și comerțul a început să miște.³ Într'adevăr un hrisov cu data de 1 Ianuarie 1760 al lui Ion Teodor Calimah Vodă zice că „viind neguțatori armeni înaintea domniei mele ce-au arătat cărți și de la alți luminați domni mai denainte pentru așezarea birului” și „socotind că și cămara gospod să se folosească mai mult, am făcut milă”, reînnoiește privilegiile breslei armenesti, privilegi cari au fost stricate când de la răscoala Tătarilor cei mai mulți dintre dâșii s'au înstrăinat printr'alte părți de loc”.⁴ Privilegiile breslei armenesti din Roman au fost reînnoite mereu. În 1799 Sept. 24 Alexandru Constantin Ipsilanti Vodă se îngrijește de ei încă odată „socotindu-se ca unii ce cu neguțitoria care fac, aduc folos și cămării gospod cum și locuitorilor înlesnire alișverişului lor, cu cale și cu dreptate li s'a făcut privilegiul.”⁵ În 1803 Martie 7 Alexandru Constantin Moruzi Vodă le reînnoiește privilegiu „socotindu-se ca unii ce cu neguțitoria ce fac aduc folos și cămării gospod și locuitorilor înlesniri la alișveriş.”⁶ În 1814 Mai 10 Scarlat Calimah Vodă acordă aceleași privilegii.⁷ Mihail Grigore Suțu Voevod în Octombrie 1820 dă un hrisov breslei negustorilor armeni din Roman, spunând: „cercetând domnia mea și încredințându-mă din hrisoavele gospod ce mi-au arătat că atât pentru darea birului cât și pentru alte rândueli a neguțitoriei lor au avut privileghiuri în ce chip să se urmeze și socotindu-ne breasla aceasta cu neguțitoria care fac, aduc folos și cămării gospod și locuitorilor

¹ N. Iorga, *Studii și documente*, V, p. 669.

² N. Iorga, *Breasla blănarilor din Botoșani*, p. 2.

³ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 6.

⁴ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 8.

⁵ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 8.

⁶ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 8.

⁷ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 8.

înlesnire la alijveriș să cuvine după dreptate a avea și acum acele privileghiiuri".¹ Armenii din Roman, căpătau astfel la 1760, 1799, 1803, 1814 și 1820, dela Domnii moldoveni privilegiul lor special, ca breaslă națională, prin care se lămurește întreg rostul lor economic în acest oraș: li se fixă ca bir unic suma de 2200 de lei pe an, plus răsura de 15 parale pentru fiecare leu. Ajutorința de iarnă va fi de 15 lei de bogaserie, 10 de brașovenie, 10 de căvăfărie, 8 de băcănie ca și de rachierie și de mumgerie, iar cafelele răspund numai haraciul lui Cafegi-Bașă. Cărciumile dau la ajutorință 3 lei de bute, 60 de parale de poloboc. „Desăgării” lor vor fi liberi de a cutreiera satele, iarmaroacele, târgurile, Armenii vor putea să ție la căștele lor, la „bucatele (vitele) căștelor”, „păstori”, ruși, „mazuri”. Nu li se vor cere cai de menzil, zahereă și salahori. Pentru cheltuelile târgului vor putea fi impuși cu 60 de bani de casă. Ciubotarii ce lucrează acasă nu vor plăti nimic. Desetina de stupi și porci vor fi numai de 4 parale. Colacul pentru „boii ce se rup cărduri de prin cirezi și fug, cum și cai, iepi din herghelie” vor da colac 2 lei de cărd, iar pentru vite răslețe unul se va putea tăia carne de oaie sau capră numai pentru stăpâni. „Protimisirea” provisorie se îngăduie pentru moșile ce le țin cu anul pentru pășunile bucatelor și pentru fânul ce fac spre hrana bucatelor lor.”²

Printr'un hrisov cu data de 1 Mai 1827 Ioan Sandu Sturza Vodă, Domnul Moldovei, reînnoește, după cererea breslei negustorilor armeni din târgul Roman, — cari arătase hrisoavele vechilor domni în privința drepturilor acestei bresle, — următoarele privilegii:³

„Premièrement,⁴ toute la contribution de cette corporation sera par an mille deux cents lei, argent de la Trésorerie, et en dehors de cela quinze paras par leu, comme paiement des percepteurs (răsura). A la quelle somme tous contribueront, d'après la juste répartition qu'ils feront entre eux, sauf Mihalachi și Cârstea Misir, qui sont rangés parmi ceux qui ont des conventions (rupte) avec la Chambre, par un acte spécial de ma Seugnerie. Et la somme de cet argent sera payée en deux termes, à savoir la moitié de l'argent à la St. Georges et la moitié à la St. Démètre.

Secondément, pour les boutiques qu'auront à Roman les mar-

¹ Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 1.

² N. Iorga, *Studii și Documente*, VI, p. 341.

³ N. Iorga, *Studii și Documente*, VI, pp. 564—565.

⁴ N. Iorga, *Anciens documents de droit roumain*, II, p. 494.

chands arméniens de cette corporation, autant dans les villes de Roman que dans d'autres districts, comme à Târgul-Frumos, à la ville Neamț, à la ville de Bacău, qu'ils aient à donner l'aide (agiutornița) d'hiver, quinze *lei* pour une boutique de boccasins (bogasierie), dix *lei* la boutique des marchands de Brașov, dix *lei* la boutique de cordonnier, huit *lei* la boutique d'épicerie et huit *lei* la boutique d'eau-de-vie et huit *lei* la boutique des fabricants de bougies, en plus quinze paras par *lei* pour les percepteurs. Et les cafés qu'ils auront, autant à Roman qu'à Neamț, puisqu'ils paient le droit (*havaet*) au Cavédjibachi, ne seront pas molestés.

Troisièmement pour les cabarets (cărciumă) qu'il auront, ils paieront, à l'époque des aides, trois *lei* par gros tonneau et soixante paras pour le petit tonneau.

Quatrièmement, leurs fils et leurs frères, ainsi que les apprentis qui servent dans leurs boutiques, non-mariés, ne seront pas molestés avec le paiement de la contribution ou des angaries (*havaele*); de même que lorsqu'ils iront aux foires et aux jours de marché et par les villages avec des marchandises à vendre. Et ceux qu'on appelle besaciens (*desăgari*) ne seront pas molestés par les fonctionnaires, et on ne leur prendra pas un sou sous prétexte de contribution ou sous celui d'autres dépenses, car ils payent tous leurs impôts selon la convention, au district de Roman. Mais que tous ceux-là soient certifiés par le témoignage des officiers de Roman appartenir à la Corporation des marchands du là-bas. De même les serviteurs (*argați*) qu'ils auront dans leurs maisons, non mariés ne seront pas molestés. De même aussi les pâtres qu'ils auront auprès des bêtes de leur Kichlas, étant des Mazours, des Russes, des étrangers, et certifiés comme étrangers par le témoignage des fonctionnaires de la frontière, n'ayant pas de communion en fait d'impôt avec les habitants du pays, sont exemptés de toute contribution au Trésor ainsi que de tout impôt.

Cinquièmement, cette corporation ne sera molesté en rien pour les chevaux de poste (*menzil*), pour les provisions des Turcs (*zahirea*), pour les manoeuvres (*salahors*) et toute autre charge (*havalea*), pesant sur les autres habitants. Et pour les dépenses qui arriveront là à Roman, ils aideront eux aussi les autres bourgeois, donnant soixante *bans* de chaque maison. Mais, aux autres villes où ils auraient des boutiques, ils ne seront molestés par aucune demande d'argent, sous le nom de dépenses de marché.

Sixièmement, les cordonniers de cette corporation travaillant

chez eux sans boutiques ne seront molestés avec aucune demande d'impôt pour leur métier.

Septièmement, à l'époque de l'impôt de la dîme des abeilles et des porcs (*desetina*), ils auront à payer pour tous ce qu'ils auront, ruches et porc, sans être plus molestés.

Huitièmement, pour les boeufs qui se détachent en bande des troupeaux et s'enfuient, ainsi que pour des chevaux, des juments de leurs haras (*herghelie*), ils donneront le *colac* à celui qui les trouvera seulement deux *lei* par bande. Et, lorsque se détacherait du troupeau un seul boeuf ou deux, ainsi que de leur haras un cheval, une jument ou deux, ils donneront comme *colac* un *lei*.

Neuvièmement, pour le besoin de leurs maisons, ils pourront tuer deux brebis et des chèvres mais sans vendre la viande à des étrangers.

Dixièmement, pour les terres qu'ils tiennent à ferme par an pour paître leur bestiaux et pour le foin qui sert à nourrir leurs bêtes, bien qu'il eût été donné un ordre général pour qu'on sache comment il faut procéder, cependant nous ordonnons par ce chrysobulle que pour ceux qui auraient le droit de priorité (*protimis*) pour la prise à ferme des revenus des terres par an jusqu'à la St. Georges, chacun aura à chercher son droit de priorité selon la justice, mais, après ce temps, personne ne pourra plus le réclamer. De même pour ceux qui n'auront pas de terrain pour labourer ou faucher sur les terres où ils sont établis et le revenu de ces terres ne sera pas affermé à d'autres pour leur commerce, au cas où ils ne pourraient pas s'entendre avec les propriétaires des terres pour qu'ils leur donnent un terrain à dîme pour le labourer, alors vous, les fonctionnaires des districts, devrez leur trouver un terrain sur les terres voisins, en vertu d'une convention, pour que, en échange de la dîme, ils puissent faire le labour nécessaire pour leur nourriture, leur donnant une place à part, et non par morceaux, suivant la terre.

Onzièmement, les marchands de cette corporation allant à travers le pays pour leur gain et ayant un procès avec quelqu'un, Ma Seigneurie vous ordonne à vous, les fonctionnaires des districts, de les juger selon la justice, ou bien, s'ils ne sont pas contents de la décision de là-bas, qu'ils viennent, au terme et avec votre témoignage sur le cours du procès, au conseil princier (*Divanul Domnesc*)."

Acelaş regim aproape se aplică Armenilor din Iaşi, Bacău,

Neamț, Târgu-Frumos, etc.¹ Este de notat că breasla Armenilor din Roman posedă 7 dugheni în Bacău, Neamț și Târgul-Frumos.²

Breslele armenesti au existat și în Țara Românească. Urechia descriind alaiul la intrarea lui Alexandru Ipsilanti la București, în 3 Februarie 1775, enumeră: înainte steagul catanelor de țară, cu căpitani și toate catanele... toate isnafurile ce sunt sub Aga și apoi polcovnicul podurilor cu toți podarii... Toți polcovnicii Agiei... Vel căpitanul cazacilor pământeni... talpoșii dorobanțești cu chiverile, căpitanul de dorobanți cu zapcii săi înainte, cu câțiva din breasla Armenilor și cu steagul său..."³ Prin actele de sub Ipsilante Armenii sunt considerați ca o singură breaslă. Starostele judecă pricinile dintre Armeni. Pricinile mai mari le judecă Vel Cămărașul.⁴ Mihail Suțu Vodă printr'un pitac din 1791 Decembrie 23, întărește starostea Armenilor din București. „ca să aibă a fi staroste și purtător de grije, breslei aceștia, să judece pricinile ce vor avea dânșii Armean cu Armean, și după alegerea lor să-i îndrepteze, iar pe pricinele mai mari și care nu se vor odihni pe alegerea ce le va face starostea, pe aceia să-i trimită la cămara Domniei mele și la toate, atât pentru breaslă, cât pentru dânsul, să urmeze după vechiul obicei, precum s'a urmat și mai înainte, după cuprinderea privilegiurilor și cărților domnești ce au avut și mai înainte, cari s'au văzut de Domnia Mea și în condicele Divanului, pentru care poruncim Domnia mea tuturor celor ce țineteți legea armenescă, să aveți a-l ști de staroste al vostru și să-i dați cuviincioasă supunere și ascultare".⁵ După cum se vede din acest pitac, Armenii din București au avut și mai înainte breslele lor și starostele. Astfel încât întărirea lui Mihail Suțu este o reînnoire a vechilor orândueli.

În 27 Maiu 1794 locuitorii armeni din București capătă de la Alexandru Moruzi o așezare specială la dăjdie. În această ocaziune fiind că starostea lor era în vârstă și bolnav, ei aleg un nou staroste în persoana lui Sarchiz. Domnitorul aprobă această regulă a breslei armenesti și ordonă marelui cămăraș să orânduiască staroste pe cel cerut.⁶ Armenii erau atunci în număr de 40 lizi

¹ N. Iorga, *O paralelă istorică*, p. 74.

² Gh. Ghibănescu, *op. cit.*, p. 16.

³ V. A. Urechea, *Istoria Românilor*, II, p. 10.

⁴ V. A. Urechea, *op. cit.*, p. 199.

⁵ V. A. Urechea, *op. cit.*, p. 295.

⁶ V. A. Urechea, III, 174.

dajnici câte taleri 1 și 60 vecii de liude. Li se lasă 16 liuzi ca ajutoare, urmând ca să se cisluiască între dâșii după a lor putere.¹ Alexandru Suțu Vodă întărește în 15 Februarie 1819 pe noul staroste al Armenilor.² Armenii sunt arătați ca a 12-a companie din cele din București în „Matca de numele tuturor companiilor țării alcătuită pe județe și orașe, și cu banii datoriei răspunderilor, pe tetrameniia următoare ot Septemvrie, Octomvre, Noemvre și Dechemvre (1820), cum înlăuntru să arată”.³ Alexandru Suțu Vodă, dă Armenilor în 1820 Sept. 22, după cererea lor, o specială carte Domnească de reorganizare a breslei lor.⁴ Prin această carte Domnul dispune ca: 1) Toată breasla Armenilor, adunându-se, cu sfat de obște, să aibă a alege patru epitropi, cari să fie cei mai cinstiți locuitori de aici și acei patru să aleagă un staroste, care să-l facă cunoscut, domneștei Cămări. 2) Acești 4 epitropi, împreună cu starostea, să dea chezășie, la domneasca Visterie, cum că vor răspunde la vreme cuviincioasă dăjdiile, ce vor eși asupra breslei Armenilor. 3) Acești aleși cu starostea să pue la bună orândueală cele ce se vor întâmpla la breasla lor, urmând întru toate, după vechiul obicei. 4) Starostea să nu a'be voie a căuta nici o pricină, fără știrea epitropilor, de vreme ce împreună au să dea răspuns la orice întâmplări ale breslei. 5) Cum și când se va întâmpla a se judeca Armean cu Armean, tot acești cinci împreună să aibă a cerceta și a le face alegere după dreptate, iar nemulțumindu-se vreo parte, să-i înfățișeze la domneasca cămară, după vechiul obicei. Așa dar, binevoind Domnia Mea a li se păzi și a li se urma orânduelile acestea cu dreptate întru toate, li s'a dat această carte a Domniei mele de întărire.

Într'un manuscris dela Academia Română se află „Matca de numele tuturor companiilor țării alcătuită pe județe și orașe” pe anul 1820. În rândul acestor companii Armenii figurează în rândul al 15-lei.⁵ Matca de numele „tuturor companiilor țării, alcătuită pe județe și orașe, și cu banii datoriei lor, pe tetraminiia următoare ot Ghenarie, Fevruarie, Martie și Aprilie (1821) cum înăuntru să arată”, pomeneste în București: I. Companiile: bogasierilor, băcanilor, cupeților, arnăuttch'oiliilor, cojocarilor și călfilor cu hrisov. II. Companiile: „al treilea”, a zidaro-dulghero-tâm-

¹ Cod. XXVII, Inventariul 8, fila 12.

² Cod. XCVIII, p. 100.

³ Ion Bîanu, *Catalogul Manuscrisurilor românești*, I, p. 542.

⁴ V. A. Urechea, XII, p. 393; Cod. XCIII, fila 183.

⁵ Ion Bîanu, *Catalogul manuscrisurilor românești*, I, p. 542.

plarilor, islicarilor, cojocarilor bașcalăi și calpaciilor, cavafilelor, ovreilor, streinilor de la Gheorghiușă, cojocarilor subțiri, lipscanilor, Armenilor".¹

Condițiile pe anul 1821 ne dau pentru București 187 de breslași români, 37 de armeni, împărțiți pe mahalalele numeroase ale acestei capitale, anume arătate în manuscrisul No. 247 din Biblioteca Academiei Române.² Pomenind aceste cifre Urechia adăogă: „Aceste cifre sunt eloquente. Ele arată, încă odată, cât de minunată protecțiune dădea industriei naționale existența breslelor, cu jurisdicțiunea specială și cu privilegiile, cari îngreuiiau așezarea străinilor breslași în țară. Mare isbire se dăte industriei române prin desființarea breslelor în numele pretins al libertății. Regulamentul organic din acest punct de vedere încă a fost fatal comerțului și industriei naționale și a deschis cu deosebire Evreilor porțile țării”.³ Ca staroste a brutarilor din București este pomenit armașul Babic, care ajunsese vestit prin cuptorul său din care scotea jîmbra numai în coltuțe, și dela care vinea zicătoarea bucureșteană: Coltuc dela Babic.

XV. COMERCIANȚII ARMENI CA CTITORI

În istoria coloniilor armenesti, comercianții armeni ocupă un loc de frunte. Fără îndoială, bogăția aducea cu sine luxul. Dar pe lângă lux apar și alte virtuți ca binefacerea, dragostea pentru știință, artă, frumos. Numeroși au fost cei cari au construit biserici, mănăstiri, palate, poduri, hanuri, tipografii, instituții de binefacere. Ei făceau donații chiar și instituțiilor străine. La jumătatea sec. XVIII-lea a murit la Madras un Armean, Bedros Oskan, care nu numai că a construit un mare pod pe fluviul ce traversa orașul și o scară cu 133 trepte în satul Mamlan, dar a lăsat prin testament 60.000 rupii bisericii Sf. Petru din Roma, 60.000 mănăstirii armeană din Etchmiadzin, 50.000 bisericii Sf. Mântuitor din Ierusalim, 3000 mănăstirii Sf. Garabet din Muș și 30.000 musulmanilor din Mecca. Un alt bogătaș armean, Hoge Safraz, începuse să

¹ Ion Bîanu, *Catalogul manuscriptelor românești*, I, p. 545.

² V. A. Urechia, în „*Analele Academiei Române*”, 1887, seria II, Tom. IX.

³ V. A. Urechia, în *Analele Academiei Române*, 1887, seria II, Tom. IX.

construiescă un pod de piatră peste fluviul Zenderud între Ispanhan și Noua Djulfa. Armeanul Camarsan din Suceava și soția sa Stana dăruiesc după moartea lor casa din ulița Târgului din Suceava mănăstirii Moldovița, danie care o confirmă Petru Aron III în a doua sa Domnie (1448—1449)¹. Donația lui Camarsan este confirmată la 10 Ianuarie 1451 de către Bogdan al II-lea² și la 12 August 1457 printr'un hrisov al lui Ștefan-ce-Mare. Tot Petru Aron în a treia sa domnie (1451—1455) sancționează la 6 Oct. 1454, donația unui Armean cu numele Hovhannes, care lăsase moștenire o casă mănăstirii Moldovița, scutind-o de impozite.³ La 8 Ianuarie 1483 Ștefan-cel-Mare sancționează donația lui Hovhannes Armen-sin care lăsa moștenire o jumătate din satul Ostapcana — de lângă Iași — mănăstirii Moldovița⁴.

Comercianților armeni li datorăm ctitoriile mai multor biserici de prin țările române. Mănăstirea Zamca din Suceava, care se mai numește Sf. Auxentie (Axente = Oxen al Armenilor) este pomenită în 1415 ca reședință episcopului armean Avedic;⁵ ea se reclădește în 1551 având ca ctitor pe negustorul Agopja Vartan, spre a fi reconstruită, după o versiune armenească, în 1606, de către frații Hagop, Auxent și Grigor, iar după o altă versiune, pe care o înregistrează Filaret Scriban, de un bogătaș armean, care o cumpăraseră cu 600 ducați de la Români. În anul 1512 se clădește mănăstirea Hadjgadar din Suceava de către comerciantul Asduadzadur (Bogdan) Donavac în timpul domniei Voevodului Bogdan-cel-orb (1497—1517). Tradiția spune că Drăgan Donavac, negustor de vite, dormind într-o noapte acolo, pe când călătorea cu boii spre Beci (Buda), ar fi auzit prin vis cântând îngerii, și ar fi jurat ca la întoarcere să zidească acolo o mănăstire, dacă negoțul îi va izbuti.⁶ Biserica Sf. Cruce din Suceava fu clădită în 1521 în timpul domniei lui Ștefăniță Vodă de către negustorul Cristea Hanco (Hacic Hancoian). La Suceava se clădește o altă biserică în 1606 cu hramul Sf. Simeon, care are și denumirea de Turnul Roșu. Biserica s'a clădit de negustorul Șima (= Simeon), în timpul domniei voevodului Eremia Movilă, a căruia soție era o Ar-

¹ Wickenhauser, *Moldowa*, Wien, 1862, p. 63.

² Xenopol, *Istoria Românilor*, II, Iași, 1889, p. 140.

³ Wickenhauser, *loc. cit.*

⁴ Wickenhauser, *op. cit.*, p. 63.

⁵ B. P. Hașdeu, *Istoria Toleranței Religioase*, 1868, pp. 67—68.

⁶ Gr. Goilav, *Bisericile armene...*, p. 5.

meancă din familia Ciomartan. Biserica din Roman era mai înainte o construcție de lemn, iar la 1609 s'a făcut din nou cu zid de piatră, cum arată următoarea inscripțiune: „a ales Dumnezeu un om bun, numit Domnul Agopșa, care a zidit acest templu în numele Maicei Domnului, spre pomenirea sufletului său și a soției sale Doamnei Mughal, și a părinților săi Domnul Vartan și Dovlat, și a fiilor săi Domnul Vartan, Saco... și a Domnului Donig, și a fiicelor sale Melușa și Dovlat”¹. Biserica armeană din Iași, clădită în 1395 cu hramul Sf. Maria, având ca ctitori pe Hagi Marcar din Ciuha și pe Hagi Grigor, iar în 1451, frații Agopșa și Ariuț (Leul) cumpără și dăruiesc acestei biserici o evanghelie scrisă la Caffa în anul 1351. Biserica Sf. Axente din Botoșani, după cum relatează o inscripție pusă acolo cu prilejul refacerii din temelie a bisericii în anul 1797, s'a clădit „în anul 1560 cu hramul Sf. Axente cu cheltuelile lui Grigorcea, de fel din Camenița”, iar refacerea sa din anul 1797 s'a făcut „cu cheltuelile lui Aghacea Anton fiul lui Hagi Axente Heulianț”. După ce s'a dărâmat în 1685 biserica Sf-ții Arhangheli din București s'a clădit, în acest an, de către bogătașul armean din Constantinopol Hoveanț Harutiun Amira, ajutat de nepoții săi Boghos Amira, și doi frați ai săi Hagi Eghiazar și Hagi Varteres, locuitori din Adrianopol, etc. după cum ne arată o inscripțiune din 1781, așezată la biserică, cu prilejul unei reparații. Ctitorul bisericii armene din Cetatea-Albă nu ne este necunoscut. În schimb știm numele unor persoane cari au contribuit la ridicarea unor părți, — a unui Edigar în 1446, unui Agopșa în 1451, etc. Biserica din Hâncești a fost clădită de Manuk-Bei. Afară de sfintele locașuri, negustorii armeni de altă dată au contribuit și la ridicarea altor așezăminte, — școli, azile, etc.

XVI. REGIM DE RESTRICȚII

Regimul de restricție pentru comerțul armenesc se accentuează începând dela ultimul sfert al secolului XVIII-lea, în toiul dominației Domnilor fanarioți. Perioada așa zisă fanariotă s'a considerat ca fatală pentru influența armeană în economia țării. Este însă o mare greșală aceea aserțiune a multora, după care Armenii în general au fost supuși unor prigoniri, în ce privește drepturile lor ci-

¹ Melchisedec, *Inscripțiunile Bisericilor Armene din Moldova*, An. Ac. Rom., Seria II, Tom. V, Sec. II, 1882, p. 69.

vile în perioada zisă fanariotă. În primul rând este o greșeală istorică de a introduce în istoria poporului român o perioadă rezervată exclusiv Domnilor fanarioți. Și apoi chiar dacă admitem o asemenea perioadă, trebuie să o datăm delă primul Domn fanariot, — Nicolae Mavrocordat (1709—1710) pe când restricțiunile nu sunt constatate decât sub domnia lui Alexandru Mavrocordat Firaris (1785—1786). Până atunci în Moldova negustorii armeni sunt ocrotiți contra proprietarilor de moșii, cari căutau să-i despoaie, prin actele domnești din 1784 și 1785.¹ Ceva mai mult cei cari se credeau loviți de unele ilegalități, erau satisfăcuți în plângerile lor. Episcopul Melhisedec relatează că Armenii din Roman au intentat proces Episcopiei pentru că le lua dijma. Episcopul Athanasie s'a prezentat la divanul domnesc cu uricele de la deosebiți Domni, și chiar cu uricul ce dăduse pentru aceasta Mihail Racoviță cu 4 ani în urmă, — toate doveditoare acestui drept dat dedemult Episcopiei. Domnul, spre a scurta procedura, s'a adresat la Mitropolitul Georgie, ce fusese Episcop la Roman, cerând de la el să mărturisească, cum este adevărul, și cum a făcut el când era Episcop. Mitropolitul a răspuns în favoarea Armenilor, spunând că el nu le-ar fi luat dijma din lazuri și din fânețe. Pe această arătare a Mitropolitului, Domnul a dat Armenilor carte de scutirea dijmei.² Și cifrele sunt elocvente în această privință.

Intr'un raport³ din Iași cu data de 1784 Martie 24 Raicevich scrie către Kaunitz, despre mărfurile exportate din Moldova în Austria și dă lista comerțului Armenilor Galițieni:

5000 boi a 25 f. unul 125.000 f.

6000 vaci a 10 f. una 60.000 f.

1000 cai a 50 f. unul 50.000 f.

Totuși în decăderea comerțului armenesc, grecii au jucat un oarecare rol. Se știe că la începutul secolului al XVIII-lea când în Principate începu epoca Fanarioților, elementul grec din țările române se întări foarte mult. Grecii, încurajați de politica de ocrotire a Domnilor coreligionari, căutau să apese negustorimea armeană și să ocupe locul lor în economia țării. Dar persecuțiile acestea sub domnia fanarioților nu avură un caracter cronic și Armenii știură în

¹ N. Iorga, *Ist. Com. Rom.*, II, p. 66.

² Melhisedec, *Cronica Romanului*, II, p. 19.

³ Hurmuzaki, XIX, I, p. 169.

cele din urmă, să ajungă la o înțelegere cu acești trimiși ai Stambulului.¹

Armenii din Moldova, primii loviți de concurența inegală a Grecilor au desemnat totuși pe Domnii de origină greacă ca singura cauză a necazurilor lor.

Această situație creiată Armenilor datează, după cum am spus, din ultimul sfert al secolului al XVIII-lea.

Printr'un memoriu „despre temeiurile care necontestat îndreptesc pe nația armeană a avea toate driturile civile și politice și de a cumpăra moșii de veciu în Principatul Moldovei”, — memoriu prezentat de forurile armenesti din Moldova, întru căpătarea vechilor drepturi, se spunea (Punctul IV) că: „activ se dovedește că Armenii până la anul 1785, au fost împărtășiți din toate driturile civile și politice întocmai ca Moldovenii, de vreme că și chiar Tronurile țării au fost ocupate de această nație, și în care prilejuri au și lăsat mai multe monumente de binefaceri”. În adevăr în acest an 1785, o mare lovitură se aduce vechilor drepturi ale Armenilor, nemai îngăduindu-li-se nici de a cumpăra moșii de veci.

Printr'o jalbă² cu data de Ianuarie 1833 emanată „de la toată nația Armenilor locuitoare în Principatul Moldovei” și adresată „către înalt Excelenția sa Domnului General Plenipotent Principatului Moldovei și Valahiei”, se spune că „întâmplările, crudele războaie și prădăciuni ce au urmat în epokele vremii învechite au supus piereciunei atât cele mai multe și mai însemnate documenturi cât și averea particularnicilor acestei nații care rămânând la sărăcie și nevoi nu numai că n'a mai putut cumpăra pământ, dar și moșiele ce avea cumpărate, unele s'au răpit de către pământeni, iar altele nevoiți singuri le-au vândut și prin aceasta s'a fost șters urma obiceiului și a privilegiilor ce avea această nație” și „atunci o sumă de boeri țerii ce cărmuiau pe acest principat a fost găsit prilej de a făcut obștească socotință în anul 1785 Decembrie 28 care poate se va fi găsimd în arhiva țerii, închegătoare unei dărămări subgiuite, că adică această nație nu s'ar cuveni se aibă asemenea dreptăți”.

Rezultatul acestor restricțiuni s'a simțit într'adevăr peste câțiva ani.

O jalbă³ din 11 Ianuarie 1853 a Armenilor din Moldova către Domn citează că: „Les Arméniens participèrent à tous les droits

¹ V. Mestugean. *Istoria Armenilor*, II, p. 63.

² Mss. Ac. Rom., 4604, *Documente Buiucliu*, p. 66—67.

³ Mss. Ac. Rom., 4604, *Documente Buicliu*, p. 74—78.

civils et politiques dans le pays, possédant des terres, occupant des emplois, et furent maintenus dans cette jouissance jusqu'en 1792, comme on le voit par les patentes premières ci-annexées".¹

Că moșii de veci au avut Armenii — spune mai departe Memoriul pomenit — dovedesc actele și hrisoavele care le păstrează și astăzi, unele s'au răpit dela ei la vreme de rășboae, iar parte s'a vândut cu sila. Memoriul citează cu acest prilej hrisoavele date lui Hristea Buzatu Armeanu și lui Vasile Misir Armeanu, în privința drepturilor acestora de a stăpâni moșii de veci. „După nenorocirile anului 1785, nația armeană fiind desbrăcată de driturile patriotice a pământenilor, totuși n'a conținut a dovedi Statului o desăvârșită credință, ce mai ales sporind industria lor practică, au îmbogățit comerțul, și au ridicat la perfecție agricultura pământului, etc.". Astfel încât pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea „negustorii localnici făceau comerț între ei sub supravegherea Marelui Cămăraș: printre aceștia erau și Armeni și Evrei, însă comerțul exterior este în mâna străinilor, între cari sunt Albanezii, Ionienii, Valahii din Transilvania, Evreii din Polonia și Galiția”¹.

Tot în această perioadă Armenii pierduseră rolul lor de altă dată în comerțul exterior.

Intr'un capitol precedent am văzut concesiile consimțite de Domni comerțului Armenilor galițieni. În timpurile din urmă după ce în 1772 a avut loc prima împărțire a Poloniei și după ce Bucovina este anexată de Austriaci în 1775, acest comerț nu se mai bucură de privilegiile de altă dată.

Acest fapt este constatat și în corespondențele diplomatice ale timpului. Printr'un memoriu cu data de 30 Oct. 1782, Raicevich scrie² despre închegarea legăturilor comerciale între Moldova și Austria și despre rentabilitatea comerțului Austro-Moldovean:

XVII. Gli Armeni di Lemberg fanno il commercio dei cavalli in Moldavia.

În Moldavia si trova stabilita una compagnia di Armeni di Lemberg nel distretto di Potosciani prossimo alla Bucovina; castoro fanno il principale commercio di cavalli per la Polonia.

Il Principe Morusi li ha fatto la guerra per 3 anni, finalmente

¹ Pă r. H u g a s I n g i g i a n, op. cit., p. 25.

² H u r m u z a k i, *Documente*, XIX I, p. 70.

li aveva accordata una permissione tacita de fare il loro commercio per quietare anche il popolo, che non sapeva cosa fare dei suoi cavalli.

XVIII. Ingiustizia fatta alli Armeni dal passato Principe.

L'anno scorso costoro avevano fatta una buna provvisione di fieno, ed essendo mancato questo ai loro vicini Moldavi, costoro lo hanno preso a forza con grave danno delli Armeni, che sono ricorsi alla giustizia del Principe. Il divano li favoriva, ma il Moruzi li ha (dato) torto.

Si crede, che il governo di Lemberg sia informato di questo affare.

In 1784 Mai 25 Oechsner scrie¹ de la Iași către Raicevich despre doleanțele negustorilor armeni din Galiția și despre piedicile care se pun negoțului lor de vite:

A. Les marchands Arméniens de Gallicie, qui entretiennent leur bétail en Moldavie se plaignent que leur état est pire à présent, qu'il n'était auparavant. Les boyards sont jaloux du Crisovole obtenu nouvellement de Mr. le Prince en leur faveur, et ne le pouvant digérer, n'oublient rien pour les chicaner. Tantôt ils envoient leurs paysans sur les terres, que ces Arméniens ont en ferme pour y labourer contre la teneur expresse du Crisovole. Tantôt ils cherchent à les chasser de leur terre à titre de Protimisis. Mr. le Prince, comme il nous est bien connu, change des sentiments d'un moment à l'autre, et s'il était possible, il désavouerait tout le Crisovole, et l'autre jour il disait que ce Crisovole ne pouvait point déroger ni aux lois, ni aux usages du pays. Sentence d'une étendue à bouleverser le tout.

B. Ayant présentée il y a peu des jours, à Mr. le Vestiaire une des ces lettres patentes du Prince, de quelles vous aviez fait munir ces marchands pour leur servir les vexations ordinaires, il faisait semblant, comme s'il ne savait pas, par quel moyen on avait surpris ces lettres, et grondait fortement le paharnik Carpoff, comme la cause de toutes ces innovations. Ce vestiaire cherche à mettre des obstacles et causer des difficultés dans toutes les affaires. Le paharnik Carpoff me dit, qu'il ne veut plus servir dans son emploi, à cause de ce Vestiaire qui le reproche toujours, quand il sollicite la decision d'une affaire, qui regarde nos sujets, et lui dit, qu'il était plus dévoué à nous, qu'à eux. Je crois de mon devoir de vous observer, que l'état de ces Arméniens de Gallicie sera tou-

¹ Hurmuzaki, XIX, I, p. 185.

jours extrêmement précaire, si ce Crisovole ne sera pas confirmé par un ferman de la Porte Ottomane.

(Ut is litteris Oechsner. Wiener Hans-Hof-und Staats-Archiv. Moldau und Walachei, Fasc. 3, copie în Bibl. Ac. Rom.)

În raportul său din 1785 Ianuarie 26 Raicevich scrie către Herbert.

„Il nuovo consolo di Prussia, che qui faceva il maestro di lingua e andato a Caminiek per consegnare il suo piego alla posta per Berlino. Questo contiene un piano per distruggere il grandioso commercio di bovi, che fanno i nostri mercanti Armeni tra la Moldavia e Breslavia. L'autore è da poco temo, che passa apprire gli occhi all'industria Prussiana, e col tempo ci causi degli danni“.

Un alt raport¹ cu data de 1785 Septembrie 12 a lui Raicevich către Internunțiul Herbert, se spune:

„Stavo attendendo il risultato delle operazioni di V.E. a favore degli Pastori Transilvania, e la sue istruziuni, to trattanto ho ottenuto da questa Principe un privilegio a favore di quelli che vengono qui, e sono in poco numero, e per uso non pagano che aspri 10 per mutone, e non 12 come in Valachia, ne di che non ho voluto par-fare per non pregiudicarci che non si riduca tal dritto a aspri 8; il suddetto privilegio è ad verbum conforme alle mie domande, che mando in copia.

„Prescindendo dal punto di disertori tanto per il privilegio nominato, che quello dato ai nostri Armeni Galiziani che traficano con Bovi, e Cavalli, e per tutti gli affari in generale, io mi trovo molto obligato a questo Sigr. Principi per i suoi modi onesti, e la facilità nel trattare, che ha usato sin ora“.¹

*

Erau orașe unde comercianților Armeni nu le era îngăduit de a deschide prăvălii și a face comerț cu amănuntul, dacă nu ar fi legați cu birul la vestieria domnească, sau la compania negustorilor locali.

Un hrisov domnesc din August 1803 adresat chiproviților din Râmnicu de Vel-ocna (Râmnicu-Vâlcea), dispune ca „pe Armeni și pe ovrei cari nu vor fi legați cu birul la Vestierie nicidecum să nu-i primească a ține prăvălii să vânză cu mărunțișu, ci când s'ar ispiti vreunul dintre aceștia, să-și deschiză prăvălie, a vinde cu mă-

¹ Hurmuzaki, VII, p. 449.

runțișul, îndată să facă știre d-lui Vel-ban ca să-i izgonească".¹

Hrisovul adaogă că „așijderea și neguțătorii creștini, cari nu vor fi cu bir la această companie, sau legați cu deosebita dajde la Visteria Domnească, iarăși să nu fie slobozi a-și deschide prăvăliile să vândă cu mărunțișu”.

Citim într'un hrisov dat la 29 Februarie 1804, companiei orașului Craiova: „Să aibă voe starostea și cu epitropii ca să primească la această companie neguțătorii creștini, Sârbi și altfel de oameni, însă pământeni. De se va întâmpla a veni niscareva neguțătorii streini cu mărfuri în orașul Craiova, Sârbi, Armeni, Ovrei, cari nu vor fi legați cu dajdia în vestierea domniei mele, unii ca aceia să nu aibă voe a vinde cu mărunțiș, ci numai cu ridicata, iar dovedindu-se că au vândut cu mărunțișuri, starostea cu epitropii să aibă a arăta la dumnealui Caimacamu Craiovii ca să-i isgonească.”²

*

În neajunsurile pe care Armenii le au suferit în ultima perioadă a dominației fanariote, a jucat un mare rol și aceia ură religioasă ce o răspândeau preoții greci.

Mitropolitul Ungro-Valahiei Grigorie, a adunat în 1824 într'o carte³ multe din cele ce s'au scris și s'au povestit despre Armeni, relatând chiar și stupida fabulă a unui câine în onoarea căruia Armenii ar fi având și un post.

Poate și mai puținii cunosc cartea pastorală din 1816 a Mitropolitului Moldovei și Sucevei Veniamin Costaki, care sub blestem oprește pe dreptii credincioși de a sluji la Armeni, de a dormi în casele lor, de a mânca și a bea cu dâșii.

S'au găsit însă alte fețe bisericești cari au încercat să risipească aceste calomnii. Astfel Iosif Gheorghian, Mitropolit al Ungro-Vlahiei și primat al României când vrea să răspândească spre folosul neamului său o carte străină, alege și traduce opera însemnatului teolog W. Guetté, operă de împăciuire, iar nu de discordie dintre creștini, în care, dupe ce între altele se arată deosebirea dintre biserica greacă și cea armeană, se stabilește puritatea dogmatică a bisericii armene.

Un alt înalt prelat, Melchisedec, Episcop de Roman, în pre-

¹ Papiu Harian, *Tezaur de monumente istorice*, II, p. 310.

² Papiu Harian, *Tezaur de monumente istorice*, II, p. 324.

³ *Dovedirea înpotriva cresului Armenilor*, București, 1824.

țioasă sa cronică a Romanului, ocupându-se de Armeni și de religia lor, deplânge tot răul ce au suferit aceștia de la Greci: „Din certele religioase, ce au urmat din antichitate între Greci și Armeni, între aceste două națiuni, s'au iscat și întărit o mare ură și antipatie, care nu odată au ajuns la fanatism. Grecii au stârnit asupra Armenilor o mulțime de fabule calomnioase și le-au răspândit prin scrierile lor și pe la celelalte națiuni ortodoxe. Au născocit, că ei s'ar fi închinând unui câine Harțiburie, care ar fi zugrăvit în bisericile lor, pe care l'ar fi sărutând spre ziua de Paști seara, când se adună de fac învierea; că ar fi postind în onoarea lui săptămâna din carnavalul de iarnă, care la noi se numește *harți*; că Armenii ar fi având cea mai plăcută desfătare de a spurca pe creștinii ortodoxi prin mâncare, pentru care îi și poftesc la mesele lor”.

Ura și disprețul grecilor pentru armeni nu a dispărut, după Hașdeu, decât în forma unui fel de necaz, de care dacă ei, atât de moderați în toate celelalte privințe, nu se putea stăpâni uneori, nu-l mai testau altminterlea decât prin niște glume și persiflări la adresa Armenilor, trecute ca idiotisme în limba țării.¹ Aceste nevinovate glume nu împiedicau armonia perfectă dintre cele două neamuri de oameni.

*

Restricțiunile la care era supus elementul armenesc sub domnii fanarioți l'a îndemnat să caute alte domenii de activitate.

În primul rând îi găsim ca zarafi. În capitala Munteniei în prima jumătate a secolului trecut găsim pe zarafii Hagi Măgărdici, Anuşoglu, Sarkis Arakelogu, Altân Babic, Hairabet Mardiros, Hugas, Garabet, Ovanes Babic Tatsăz².

Întâlnim negustori armeni cari împrumută Domnilor. În această privință cei din Constantinopol avusese mai întâi un rol însemnat. Astfel Ghica ajunsese Domn prin Armeanul zaraf Agop³. Boghos Sebastian, omul de încredere a lui Constantin Ipsilanti, în caetul său de note însemnează (p. 9):

„La 1802, la sfârșitul lui Septembrie, am ajuns la Rușciuc, pentru ca, din partea beifului meu, Domnul Munteniei Constantin Ipsilanti, să cer bani de împrumut de la Aga Tersenecli-oglu Is-

¹ B. P. Hașdeu, *Istoria Toleranței Religioase*, p. 61.

² Emil Vîrtosu, Ion Vîrtosu și Horia Oprescu, *Inceputurile edilitare 1830—1832*, București, 1936.

³ N. Iorga, *Doc. Grecești*, II, p. 1121, No. MLXXXIX.

mail. Domnul cerea 500 de pungi de aur de la același Agă Tersenecli-Oglu Ismail, pentru ca să poată plăti solda de trei mii de pungi aur acelor soldați turci cari sunt puși de stăpânire spre a apăra țara de muhafizul Vidinului, Pazvantoglu Osman Pașa, care se revoltase contra Statului (otoman). M'am dus la numitul Ismail Aga și l'am convins. Însă el mi-a promis numai 250 de pungi de aur împrumut, pe care ni le-a și dat. Atunci am scris adeverul domnului meu, care era în drum spre Muntenia. Când a ajuns la satul Sarsinlar din apropierea Silistrei, Domnul meu s'a întâlnit cu Tersenecli-Oglu și a discutat cu el.¹

Pe aceeași pagină Boghos Sebastian copiază o scrisoare a sa către Domn, căruia îi face cunoscut că s'a prezentat pentru a doua oară la Tersenecli-zadê, care chemând pe administratorul său Cheosê-Ahmed-Efendi și pe sfetnicul său Manuc, prin intermediul acestora a promis să dea jumătate din sumă.

Printr'o adresă² din 1813 (1228) Scarlat Callimachi, Domnul Moldovei, către Manuc-beiu, prezintă situația penibilă a Moldovei și nevoia de a procura bani pentru trebuințe cu dobânzi enorme, îl roagă să nu fie atât de exigent pentru datoria sa de 21.000 piaștri.

Bogdan Buiuciu era, spune biograful său, destul de înstărit pentru a putea, în mai multe rânduri, împrumuta Visteria țării, la nevoile ei, cu sume relativ însemnate.³

Intr'o adresă trimisă de Mehmed Selim Pașa, Muhafizul Silistrei, cu data de 1239 Muharrem 9 (1823 Septembrie 15), găsim o aluziune despre încercările Domnului de a împrumuta bani dela un negustor armean din Budapesta spre a plăti datoriile sale către unii zarafi din Constantinopol.⁴

Extragem dintr'o scrisoare cu data de 27 August 1824 trimisă de la Iași de Tancoigne către Damas: „La trésorerie, qui doit plus de huit cent mille piastres à differents habitants de la Principauté, vient de trouver de l'argent, pour payer aux troupes ottomanes une partie de ce qu'elles exigent. Des marchands arméniens ont répondu pour le reste”.⁵

¹ H. D.J. Siruni, *Manuscrisele armenesti ale Academiei Române*.

² H. D.J. Siruni, *O corespondență necunoscută în limba turcească a lui Scarlat Callimachi, Domnul Moldovei*, în „*Revista Istorică*“, 1931, No. 7—9, p. 162.

³ Academia Română, *Grigore M. Buiuciu*, 1914, p. 25.

⁴ Arhivele Statului, *Doc. Turc.*, No. 78/VIII.

⁵ Hurmuzaki, XVI, p. 1151.

Citim într'un raport diplomatic din 24 Decembrie 1825 din Iași, că „un certain Nicolaki, banquier arménien, autrefois créature de Halet Effendi, qui d'abord l'avait placé auprès du hospodar, et qui postérieurement était devenu l'homme d'affaire de Kutchuk Achmet, a été exilé a Fokchani, avec un autre banquier arménien, nommé Krichor. Ces deux hommes sont créanciers du hospodar”.¹

Printr'un hrisov domnesc al lui Sandu Sturza Vodă, Domnul Moldovei, din 20 Iunie 1827, se dovedește că Acsenti Heul pe lângă că a slujit Statului, apoi a înlesnit și Visteria cu bani în vreme de războiu pentru care i s'a dat privilegiu de a fi scutit de orice dar și havalele atât el cât și urmașii lui din neam în neam.²

*

Domnii fanarioți recurgeau totodată la ajutorul comercianților armeni din Țarigrad. În clientela răsăriteană a Domnului, spune N. Iorga, se întâlneau uneori și Armeni, cari joacă un rol foarte important, — dar nu cei din Moldova, Armenii mai vechi decât principatul și având nume românești, deprinși cu datinile noastre, ci Armeni noi, cari vin din cartierul armenesc al Constantinopolului... Cauza e și aceea că bani veniți din creștinătate se întâlneau mai puțin decât înainte, căci comerțul săsesc decade, iar cel polon însuși dela o bucată de vreme slăbește. Dar Domnilor li trebuie bani, fiindcă legăturile cu Turcii prin Tribut se făceau pe baze bănești pe lângă anume peșcheguri. Dar banii nu-i puteau da decât anumiți capitaliști din Constantinopol, unde se strâng bogățiile Impărăției întregi.³

Când în 1761, se clătina Domnia lui Scarlat-Vodă din Țara Românească și candidatura lui Constantin Mavrocordat fu propusă, Agem Ali, sclavul atotputernic al Marelui Vizir Raghib-Pașa făcu pe Marele Vizir să se împotrivească la această numire și când Sultanul își impuse dorința de a milui încă odată pe Mavrocordat, Ali trebui să plece în Cipru, într'un exil onorabil, care, mulțumită Vizirului fu scurt, ca o plimbare. Acest Ali era însă pentru Callimachi. Și-l ajutau alți doi oameni din preajmă puternicului, însemnați și aceștia prin bogăția și creditul lor, Armenii

¹ Hurmuzaki, XVII, p. 42.

² Memoriul, din 1856 al Armenilor din Moldova.

³ N. Iorga, *Istoria Românilor prin călătorii*, 1, p. 152.

lui Raghib, — Cezar și Petro. Cu Raghib, Ali și cei doi Armeni puteau să cârmuiască civva fără frica de viitor. Dar greutăți și dușmăanii, venite din alte părți înveninară pe noul și bătrânul Domn..."¹

Încă din domnia lui Mihai Suțu Vodă din 1795, el rămăsese dator cu 30.000 lei la negustorul ațmean Bogos Apik Zade; drept plată Vodă Suțu vinde cu zapisul său în grecește din 1801 Octombrie 1 creditorului său biserica Sf. Gheorghe din Herța, cum și întreaga vatră a târgului Dorohoiului. Epitrop al acestei averi fu rânduit vărul său Ovanes Apik-zade, și el tot negustor, care vine în țară și scoate la mezat în 1804 biserica din Herța.²

Fazele ulterioare a acestei cedări sunt amintite în izvoarele timpului.³ Un zaraf din Constantinopol, Agop Tîngîr Oglu era și el în legătură strînsă cu Țara Românească; o scrisoare⁴ cu data de 17 Ramazan 1236 (29 Iunie 1820) a Porții către Grigore Ghica Vodă, Domnul Munteniei, reamintește conținutul unei porunci împărătești anterioare privind clarificarea datoriilor rămase din timpul Domnului fugar⁵ pe chestia zahirelei destinată grânelor Rusciucului, șii adăogă că Hasechi-ul Mehmed Aga și zaraful Tîngîr Oglu Agop, pretind dela Domnul decedat niște sume tot pe chestia zahireli.⁶

Alți armeni s'au făcut furnizori. Printr'un document cu data de 1223 Zilhiddjé 9, Ahmet roagă pe amicul său Manuk să-i procure:⁷

20.000 ocale miere.

100.000 ocale seu.

10.000 ocale brînză.

5.000 ocale fasole, linte, soia.

2.000 ocale iofci.

50.000 ocale luminări.

150.000 bucăți de ouă.

Alți negustori armeni îi găsim arendași. În primul rând ei sunt pomeniți în Țara Românească cu arenda de sare.

¹ N. Iorga, Cahimachi, I. prefața, p. XCIII; Documente Grecești, II. 1141, 1154; At. C. Ipsilanti, p. 378.

² Gh. Ghibănescu, Ispisoace și zapise; vol. VI, part. II, 1933, Iași, p. 189—190.

³ Vezi Gh. Ghibănescu, op. cit. p. 224; N. Iorga, Studii și documente, XXII, p. 395; Ac. Rom. Documente, Pach. 181, Doc. 21.

⁴ Arhivele Statului.

⁵ Ioan Caragea Vodă, Domnul Munteniei, 1812—1818.

⁶ Cf. H. D.J. Siruni, Două Beizadele la Cenghel-Chöi, 1940, p. 24.

⁷ Orig'nalul în posesia noastră.

„Les turcs, spune Cara, n'étant pas contents du tribut convenu, firent adjuger à leur trésorerie Impériale les Salines de la Valachie, et les droits de l'entrées et de sorties qu'on affermait à des marchands Grecs ou Arméniens, ou aux seigneurs du pays".¹ Vestitul Manuc a avut odată această arendă în Țara Românească.

În întâia jumătate a veacului XVIII, arendașii apar în Moldova în chip sporadic: câte unul, creștin sau evreu, pe ici și colo, dar cu vremea îi vedem înmulțindu-se pe zi ce merge și este cert că, pe vremea recensământului făcut în Moldova la 1831, ei alcătuiau o breaslă destul de numeroasă. Majoritatea lor se alcătuia din Armeni, Greci și Evrei, dar nu lipseau printre ei nici Românii.²

După o statistică³ din anul 1844 între 212 capi de familie din Roman erau:

- 63 comercianți,
- 10 cismari,
- 3 croitori,
- 2 plăpămari,
- 2 preoți,
- 1 boiangiu,
- 1 cafegiu,
- 1 dascăl.

Ocupația principală a Armenilor din București era debitul cu tutun. După ce această branșă s'a transformat în regie, Armenii au suferit mari pagube. Ca negustori de tutun sunt pomeniți în primul sfert al secolului trecut, Chircor Garabet, Rahel Armeanul, Hagi Garabet Dandanaoglu, Hagi Samoil Armeanul, Garabet Hagi Altunian, Iosep Ovanes.⁴

*

În notele sale de drum, dintr'o călătorie între anii 1846—1848, D-na de Valowitz notează: Capitala Argeșului e un oraș de 11—

¹ M. C. Cara ô, *Histoire dela Moldav'e et de la Valachie, lassy, 1777*, p. 20.

² Radu Rosetti, *Pământul, Sătenii și Stăpânii în Moldova*, I, 1907, p. 379—80.

³ Aflătoare în biblioteca armeană d'n Capitală.

⁴ Emil Vîrtosu, Ion Vîrtosu și Horia Opreșcu, *Inceputurile edilitare 1830—1832*, București, 1936.

12.000 locuitori, cu o mănăstire, mai multe biserici, cu poduri și case bune. Sunt negustori bogați, și între care și Armeni și Ruși.¹

*

În timpul fanarioșilor nici un armean n'a ajuns la boerie. Această onoare a avut-o numai Manuc Bei, care a ajuns în 1802 la rangul de serdar și în 1803 la cel de paharnic,² iar două decenii mai târziu, frații Măgărdici și Iacob Buiuciu care au fost înălțați primul la rangul de comis și celălalt la rangul de căminar, printr'un hrisov din 10 Ianuarie 1826 drept recunoștință pentru serviciile tatălui lor, Bogdan Buiuciu, care intervenise pentru a aplană un incident diplomatic între autoritățile din Moldova și consulul austriac Lippa³.

Armenilor le erau îngăduit numai postul de portar-bașa. „La charge du Grand-portar ou Portar-Bachi était la seule qu'on conférait quelquefois à des Arméniens, peut être par la raison qu'on ne trouvait pas toujours des individus qui parlent assez bien le turc. Ce fonctionnaire était la maître des cérémonies, chargé en présenter au Voivode les Turcs étrangers, qui venaient voir le prince, pour quel but que ce soit. Il devait en outre, les pouvoirs des logements et des vivres nécessaires.”⁴

Unii dintre comercianții armeni au fost însărcinați totuși de Domnii ca capuchehaiele în orașele de pe malul Dunării. Astfel au fost Mesrob, capu-chehaiaua Domnului Munteniei, Grigore Ghica Vodă la Constantinopol în 1824⁵; Hanim-oglu Bedroș, capu-chehaiaua Domnului Munteniei, la Ruscuc în 1822, la Calafat în 1822 și la Giurgiu în 1825⁶; Kîrkor, capu-chehaiaua lui Grigore Ghica Vodă în 1823 la Nicople.⁷

Armenii se înalță iarăși la boerie numai după recăpătarea drep-

¹ N. Iorga, *Istoria Românilor prin călătorii*, adause..., 1922, p. 61.

² H. D. J. Siruni, *Viața politică a lui Manuc-bei Mirzalan* (în manuscris); idem *Bairakdar Moustafa Pacha et Manouk-Bey*, „Prince de Moldavie”, în „Balcania”, 1943, p. 54.

³ Academia Română, *Grigore 'M. Buiuciu*, 1914, p. 26.

⁴ Hurmuzaki, X, p. 523—4.

⁵ Hurmuzaki, X, p. 278, 286, 288, 292; Supl. 1, 4, p. 38; Erbicăanu, *Cronicari greci*, p. 285.

⁶ Arhivele Statului, Doc. Turc. No. 285, 288, 322, 325, 633, 705, 737, 827, 1017.

⁷ Idem, No. 816.

turilor politice și civile. De atunci vedem în Moldova și chiar în Țara Românească un mare număr de boeri armeni:

Solomon Trancu (serdar), Serafim Babic (serdar), Isaia Trancu (spătar), Grigore Popovici (medelnicer), Lusic Sârmacăș (pitar), Cristea Caracăș (comis), Garabet Hacikian (clucer), Nerses Biladurian (șătrar), Ohannes Pruncu (Vornic) din Iași. Gaspar Goilav (spătar), Hovhannes Țăranu (comis), Anton Buiuciu (stolnic), M. Băronți (căminar), P. Ciolac (serdar), N. Cerkez (serdar), I. Goilav (spătar), Cristea Goilav (serdar) din Botoșani, Hacı Cerkez (paharnic), Todiraș Misir (medelnicer), Ovanes Cristu (căminar), Donic Simonovici (căminar) din Roman, Bogdan Simionovici (clucer) din Focșani, Teodor Misir (medelnicer) din Galați, Garabet-Anuș (pitar) din București, Andries Goilav (căminar), V. Goilav (căminar), Iacob Ivanovici (comis), Barac Kapri (căminar), Cristea Manea (căminar), S. Serghievici (serdar), Sava Șahanovici (căminar), Iacob Șahanovici (căminar), Iacob Șahanovici (căminar), M. Țăranu (serdar), G. Țăranu (paharnic) din Botoșani.

*

Tot din această cauză unii dintre Armenii locuitori ai Moldovei au fost nevoiți a căuta câteodată protecția străină, și în primul rând aceea a Austriei.

După o statistică ¹ din 1844, între 212 capi de familie armeni din Roman aflăm:

193 raiale

12 supuși armeni

7 supuși prusiaci.

Intr'o listă statistică întocmită în 1844 la Iași², dintre 133 capi de familie, numai 65 figura cu supușenia lor, iar dintre aceștia:

37 raiale

26 supuși austriaci

1 supuși prusiaci

1 supuși ruși.

¹ Aflătoare în Biblioteca armeană din Capitală.

² Idem.

De această protecție s'au bucurat mai întâi comercianții armeni supuși austriaci. Agenții austriaci au mai intervenit pentru comercianții armeni din Polonia, atât în mod direct, pe lângă Domni, cât și prin demersuri la Constantinopol. În această privință a avut un rol activ Raicevich, consulul general austriac.

Alex. Mavrocordat a resistat cu energie la atacurile lui Raicevich mai ales cât fu la putere, la Constantinopole, protectorul său¹ Reiss-Efendi Ismail. Totuși s'a crezut obligat a face unele concesiuni față cu pretențiunile lui Raicevich. Așa s'a dat în 9 Martie 1784 un hrisov în favoarea comercianților de boi, armeni, supuși Austriei.²

În timpul războiului din 1788 unii dintre comercianții armeni au căutat chiar supușenia austriacă, într'un timp când țările române se aflau sub cărmuirea străină, rusească în Moldova, austriacă în Țara Românească, ieșind însă din acest războiu nevătămate, prin pacea de la Șiștov din 1791 între Austria și Turcia, și de la Iași din 1792 între Turcia și Rusia.

La 17 Martie 1792 Markelius scrie către secretarul domnesc Codrică în chestia persoanelor care dobândiră cetățenia austriacă în timpul războiului: „Je ne protège ni reconnais aucunement tels gens qui seulement pro tempore ont assuré à mon Souverain les devoirs et tant qu'il était dans la possession de cette province, par la force de ses troupes victorieuses, par un serment de fidélité prêté à l'administration du pays existante alors”.

Reprezentantul austriac adăugă că el este totuși dator „de protéger comme sujets Impériaux Royaux par des ordres sublimes expresses, qui se sont obligés par serments de fidélité pour toute leur vie dans les pays Impériaux Royaux, comme véritables contribuables et dont je n'ai pu découvrir jusqu'à ce jour que 3 personnes”, dintre cari unul este Armeanul Seraphim Babik, și cari „se trouvait présentement ici..., à cause de leurs affaires et commerce, parceque le 1-er article du traité conclu à Sistov leur assure la pleine amnistie”.³

Urmează un alt caz, cel al fraților Misir din Roman, „qui avaient pris la protection impérial pendant la guerre”, după cum relatează la 17 Decembrie 1793 agentul austriac din Iași, Timoni,

¹ V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, 1891, p. 216—8.

² V. A. Urechia, *Istoria Românilor*, 1891, p. 216—8.

³ Hurmuzaki, XIX, I, p. 593.

către Herbert-Ratkheal¹, și cari sunt constrânși acum de către Domn sau să renunță la patenta sau „de vendre leurs possessions et de s'en aller”. Frații Missir, spune agentul austriac, joacă un dublu rol, declarând dintr'o parte că „s'ils se trouvaient dans la nécessité de vendre leurs bienfonds ils aimeraient mieux prendre la protection du pays”, și de altă parte rugând pe reprezentantul austriac a-i protegui.

Măgărdici Buiuciu într'o scrisoare cu data de 12 Decembrie 1821 scrie din Botoșani că „oastea turcească din zi în zi se înmulțește; mărfurile noastre până acum închise șad la Boian, gândul nostru este să iernăm la Suceava. Bolta din Iași a scăpat, fiindcă luasem dela Agenția (austriacă) bandela, și pajura nemțească era pusă înaintea bolții; noaptea aceea — 23 Octombrie — au îndrăznit 45 Turci de Ieniceri cu topoare, cu fânar și cu întreaga gătire și au stricat ușa de fier și au cărat lucrurile cele mai scumpe a jupunului Mardiros și lucrurile altora; doi oameni au fost opriți ca fiind complici, dar Ienicerii îi scăpă².

În această privință este interesant cazul fraților Buiuciu. Cei doi frunțași armeni din Iași, Măgărdici și Iacob, erau și ei supuși austriaci. În daraverile ce avură cei doi frați, ca arendași, cu Logofătul Iorgu Ghica, interveni în contra lor „o hotărâre de o strigătoare nedreptate, pusă de Mihaiu Sturza Vodă, la adăpostul unui hrisov domnesc, care după principiul autorității lucrului judecat, introdus în țară cu Regulamentul Organic (art. 364), încheia drumul la orice altă jeluire”.³

A urmat o luptă aprigă, care a durat mai mulți ani, a intervenit Poarta și guvernul austriac, frații Buiuciu au căpătat chiar dela Sultanul Medjid un firman prin care se declara fără tărie hrisovul domnesc, afacerea s'a târăgănat însă de pe o zi pe alta, până ce intervenind în Orient, după războiul Crimeii, evenimentele politice cunoscute, s'au schimbat în totul raporturile Principatelor cu imperiile vecine; iar firmanul Buiuciuilor, obținut cu ată-

¹ Hurmuzaki, XIX, I, p. 678.

² N. Iorga, *Studii și documente*, VIII, p. 151.

³ Pentru mai multe amănunte asupra procesului V. Memorandum concernant le procès des frères M. & J. Buiuciu, sujets autrichiens avec le boyard moldave Gheorghe Ghica, Paris, 1895; Grig. Buiuciu, Dimitrie Brătianu și firmanul Buiuciuilor, extras din „Convorbiri Literare”, XLIV, București, 1910.

tea jertfe, a trebuit să rămână în arhive ca un obiect de curiozitate din timpurile trecute¹.

O poruncă² a Marelui Vizir Mehmed Selim Paşa către Domnul Moldovei aminteşte că unii Armeni şi Evrei din Moldova care trecuseră ca sudiţi în supuşenia Austriei, a Rusiei şi a altor ţări nemai putând suferi asupririle cancelariilor respective au solicitat primirea lor din nou în calitatea de raia, dând cu acest prilej unele instrucţiuni.

*

Spre a recăpăta drepturile lor răpite Armenii au făcut toate încercările posibile. După cerinţele şi împrejurările timpului, realizarea reformelor politice, de cari ţara simţia nevoie, nu se puteau face decât cu concursul puterilor străine; tot cu acelaş concurs sperau şi Armenii să capete plenitudinea drepturilor în ţară. De aceea, fie la ocuparea Principatului de una din puterile vecine, fie la instituirea vreunei Comisii politice străine în ţară, Iacob Buiuciu nu pierdu ocazia de a prezenta, prin memorii, doleanţele coreligionarilor săi, invocând şi mijlocirea în mod oficios a înalţilor funcţionari de origine armeană, ce ştia să-i descopere atât în serviciul Turcilor, cât şi al Ruşilor³.

În timpul ocupaţiunii ruseşti, comandamentul general rus printr-o adresă cu data de 5 Septembrie 1828, No. 3518, face cunoscut Generalului de origină armeană Hacik Hovakimian Lazarianţ că, dând curs unui demers al acestuia, s'a trimis câte un ordin celor două Divane să se anuleze restricţiunile în drepturile Armenilor din ambele Principate.

În 1857 se prezintă o cerere către Safvet Effendi comisar împărătesc a Înaltei Porţi în Principatele Dunărene, care este rugat „qu'à l'occasion des travaux de réforme qui se prépare sous les auspices de la S.P... d'obtenir le droit, d'obtenir la faculté d'acquérir des propriétés foncières, ainsi que la plénitude des droits découlant de l'indigénat. Ces droits nous les avons possédés en considération de notre établissement séculaire dans ce pays”⁴.

.Dadian Artin efendi, — ulterior Paşa şi subsecretar de stat

¹ Ac. Rom., *Gr. M. Buiuciu*, p. 36—37.

² Arhivele Statului, *Doc. Turc.*, No. 29/X.

³ Academia Română, *Grigore M. Buiuciu*, p. 34.

⁴ Mss. Ac. Rom., No. 4604, *Documente Buiuciu*, p. 170—171.

la externe, — care în 1857 se găsea în Moldova împreună cu Safvet Efendi a contribuit la redobândirea drepturilor Armenilor.¹

Văzând că toate aceste încercări n'au dus la vreun rezultat, animatorul de atunci al Armenilor din Moldova, Iacob Buiuciu, pleacă la Paris pentru a înmâna reprezentanților acelor Puteri în mod oficios și prin mijloacele lui proprii, un memoriu despre starea și nevoile Armenilor.

Memoriul pomenit cita un mare număr de hrisoave domnești spre a dovedi că Armenii:

- a) au fost folositori Cămărei Gospod;
- b) au fost folositori alișverişului locuitorilor țării prin prăsiere de vite, agricultură, industrie și comerț;
- c) au fost pururea plecați de a plăti statului birul, ceea ce a îndemnat pe Guvern de a-i așeza la ruptarea Visteriei;
- d) au avut drit de protimis la împosuire de moșii cu osebite considerații, îndrituindu-i de a nu eși de pe orice moșie, având voe a ședea pe ea fără să-i poată scoate cineva;

e) li îndatorește a aduna Armeni oricât de mulți din alte Staturi;

f) li îndatorește a invita pe Armeni împrăștiați din acest stat în străinătate, de a se reîntoarce în Moldova;

g) li se dă privilegia că atât ei cum și a lor sluji să fie judecați numai de Domnescul Divan, fără a se amesteca dregătorii ținuturilor în a lor preciuri.

Tratatul din Paris deschide o nouă eră pentru Armeni.

XVII. DECADENȚA COMERȚULUI ARMENESC

În decursul veacurilor rolul Armenilor în viața economică a țării s'a stins pe încet. Locul lor a fost acaparat de Greci mai întâi, și apoi de Evrei. Epoca cea mai strălucită a comerțului armenesc a fost desigur secolele XIV, XV, XVI și XVII, când Armenii erau singurii mijlocitori de vază între orientul apropiat și răsăritul european. Apoi veni perioada decăderii, când drumurile comerciale în această parte a lumii schimbă traiectul lor și caută alte elemente de mijlocire, și când intră în arenă și alte elemente cu însușiri negustorești, Grecii și Evreii, și acaparează terenul, prin toate mijloacele de concurență.

¹ Mss. Ac. Rom., No. 4604, *Documente Buiuciu*, p. 192.

Este ciudat însă, că preponderența comercială relativă a fiecărui din aceste trei neamuri, observă Hașdeu, corespunde cu o epocă deosebită. Comerțul armean durează până la 1600, period de glorie a Românismului; comerțul grec dela 1600 până la 1800, doi secolî de o gradată decadență; comerțul evreesc dela 1800 și până când? O fază de peire! de unde oare provine această ciudată coincidență? Fiecare virgulă, în viața umanității are un profund înțeles¹.

De Evrei se pomeniște de mult în Moldova. Numărul lor însă în vechime n'a fost nici o dată mare. Când ajungeau să fie prea numeroși, — spune d. Prof. Ion Nistor, — Domnul îi izgonia, din țară peste hotar în Galiția și Podolia, de unde veniseră în Moldova. Așa s'a întâmplat bunăoară pe vremea lui Petru-Vodă-Schiopul. Ei trăiau din negoț, dar nu se puteau lua la întrecere cu Grecii și Armenii, cari erau și ei meșteri neîntrecuți în breasla comerțului, având vechi legături cu regiunile levantine. Numai în cursul veacului al XVIII-lea. Evreii începură a pătrunde în număr mai mare din Ucraina în târgurile Moldovei dintre Prut și Nistru.²

*

Decadența comerțului armenesc dacă o datorăm unei intoleranțe vădite a domnilor fanarioți și concurenței aprige a protejaților lor, nu e mai puțin adevărat că alipirea Bucovinei, după cum am observat, a jucat și ea un rol fatal.

Stăpânirea austriacă a dat atunci toate înlesnirile spre a atrage în Bucovina anexată elemente armenesti din Ardeal și din Moldova. După răpirea Bucovinei de către Austriaci în 1775, primul guvernator al provinciei, Generalul von Splen, acordă negustorilor armeni multe înlesniri, scăzând taxele vamale și îngăduindu-le să importe vite din Moldova.

Guvernul austriac, în scop de a înflori noua provincie, proiectă să formeze la Suceava o mare colonie armenescă cu coloniști din Moldova și Constantinopol. Dar proiectul fu mai întâi amânat din cauza intereselor politice dintre Austria și Turcia, iar mai târziu înlăturat cu totul, Poarta amenințând să execute pe agenții austriaci prinși făcând propagandă pentru emigrarea Armenilor din Constantinopol.

Printr'o adresă³ cu data de 4 Februarie 1780 Kaunitz dă in-

¹ B. P. Hașdeu, *Binele public*, 1883.

² Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, 1923, Cernăuți, p. 287.

³ Hurmuzaki, VII, p. 318.

ternunțului Herbert instrucțiuni, pentru a stăruia ca Poarta să apere granițele austriace de hoți și pentru a înlesni înființarea de colonii armenesti în Bucovina.

„Ferner schliesse hier einen Auszug von dem zu dero eigenen Einsicht hier an, was lezthin der Hofkriegsrath wegen Ansetzung einer Colonie von Armeniern aus der Moldau und andern Türkischen Laendern zu Suczava...”²

Și iată ce spune Memoriul Consiliului de războiu către Kautz despre noile colonii armenesti din Bucovina:¹

„Schon im Jahre 1776 hatte ein zu Lemberg wohnhafter wohlbemittelter armenischer Handelsmann Nicorovicz den Antrag gemacht, zu Beförderung der Handlung gegen die Wallachey, Moldau und die Türkischen Laender, sowie auch gegen die Ukraine eine Colonie von der Armenische Nation aus den besagten verschiedenen Gegenden zusammenzusetzen“.

În 1786, Iosif al II-lea, vizitând pentru a doua oară Bucovina, pe care o uni cu Galiția, Suceava fu declarată oraș comercial liber. Comerțul luând un nou avânt, numărul Armenilor merse sporind până la jumătatea veacului al XIX-lea.

Mai mulți negustori mari din Botoșani și Focșani cerură autorizație de a se stabili în Bucovina, punând anumite condițiuni cari fură acceptate și întărite prin decret imperial, — facultatea de a cumpăra moșii, drepturi egale cu băștinașii de a practica comerțul; a fi scutiți timp de 20 de ani de serviciul militar; înlesniri de a-și constitui locuințe; libertatea importului din Moldova, etc.

În mintea unui armean din Lvov, Nicorowitz, răsări ideea de a învia vechiul negoț între Galiția și Moldova; el credea că Sniatynul ar putea fi punctul pentru o expansiune, mergând până la Dunăre și cuprinzând și Ucraina. Pentru aceasta ar fi să se ridice „prăvălii, depozite și, după obiceiul oriental, și băi”, care s’ar da coloniștilor. Amândouă riturile armenesti ar fi îngăduite, și s’ar întemeia școală și tipografie, dar Evreii n’ar fi îngăduiți decât de două ori pe an, la iarmaroace. Proiectul părând prea vast, se ceru propunătorului să caute localități de colonizare în Bucovina însăși, și, între Cernăuți, Boian, Siretiu și Suceava, el alese pe cea din urmă, în care trăiau încă rămășițele puternicei așezări de odinioară.

Aici găsi biserici întregi, ori ușor de reparat, șesuri întinse pen-

¹ Hurmuzaki, VII, p. 315.

tru pășunat, puțință de vânzare a vinului moldovenesc, a rachiului și berii, cele cinci iarmaroace pe an. Credea că s'ar putea exporta caii și boii în Silesia prusiană, iar vacile și juncile în Ardeal, unde ar fi crescute. Dacă s'ar face colonia, i s'ar acorda tot felul de scutiri. S'ar clădi școli armenesti, germane și latinești, băi, cârciume, Evreii întrucât ar fi tolerați, având numai drepturi de vânzări cu mărunțișul; s'ar da voie de import pentru tabac; s'ar face două iarmaroace noi pentru tot felul de oameni și tot felul de mărfuri, la Anul Nou și la Sâmpietru.

Un trimis al Patriarhului armenesc din Constantinopol fu consultat asupra planului de colonizare. Rămânea ca hotărârea să fie luată la Viena.¹ Dar planul se opri acolo, Austria arătându-se incapabilă de mari creațiuni noi, ca ale Prusiei, cu care în lumea germană se afla în concurență². Și la Constantinopol de altfel, Internunțiul se speria de apelurile scrise îndreptate de Nikorowitz coreligionarilor săi din Impărăția Turcească.³ Armenii din Lvov se mulțumiră a stabili o Companie pentru negoțul de cai în Botoșani.⁴ Proiectul oficial din 1786, tot așa de zadărnice, prevedea fabrici de postav și de pielărie.⁵

De atunci începe declinul acestei așezări în Bucovina, căci încetul cu încetul pierd însemnătatea lor în viața economică a Provinciei.

În ultima jumătate a secolului trecut, elementul armenesc din Bucovina este în plină descompunere, cifrele cari urmează sunt edificatoare în această privință:⁶

In 1869	1710	Armeni
„ 1880	1442	„
„ 1890	1293	„
„ 1900	820	„
„ 1910	757	„

Printr'o jalbă către Domn Armenii din Moldova relatează „que les effets de la susdite restriction se font déjà sentir au dé-

² N. Iorga, *Istoria Comerțului Românesc*, II, p. 65.

³ Hurmuzaki, VII, p. 319—20.

⁴ Hurmuzaki, XIX, p. 759.

⁵ Hurmuzaki, VII, p. 473.

⁶ Leon Babaiian, *Armenii în Moldova și în Bucovina*, 1911, Tiflis, pa. 146.

⁷ Mss. Ac. Rom. 4604, *Documente Buiuciu*, f. 70—71.

triment de la principauté, car plusieurs familles arméniennes les plus riches, dans l'impossibilité d'acheter des terres en Moldavie, ont quitté le pays pour s'établir dans les provinces limitrophes".

Intr'o jalbă din 11 Ianuarie 1853, se spune: „Plusieurs familles arméniennes ont déjà quitté la principauté, en emportant leurs capitaux et on causé ainsi à la Moldavie une perte irréparable. Nul doute que cet exemple ne soit suivi par tous les Arméniens qui jouissent de quelque aisance, si le gouvernement de V. A. S. ne prévient ce résultat regrettable" ¹.

Mihail Kogălniceanu ² într'un discurs ținut în ședința din 12 Noembrie 1857 a Adunării ad-hoc, răspunzând unui cuvânt al deputatului din Roman, Gh. Sturdza, care zisese că jumătate de moșii din Bucovina au ajuns a fi în mâna Armenilor, spune: „Pentru ce însă această? Este pentru că Iosef II a decretat că deosebirea religiei nu poate să se întemeieze exclusie într-o întrebuintărea drepturilor civile și politice. Atunci Armenii din Moldova, deși locuitori vechi ai ei, văzând că aicea li se ridicau drepturile, că se declarau străini în însuși locul nașterii dreptul de a ținea moșii în veci, ei au exploatat și moșiile și mai ales pe locuitori; toată râvna lor a constat în a aduna bani; și când capitalul era îndestul de mare, ei treceau în Bucovina, unde puteau câștiga drepturi; unde în sfârșit puteau da copiilor lor o patrie! N'ar fi fost mai bine și pentru țara noastră ca o asemenea emigrație să nu se facă? Ca Armenii să păstreze Moldovei și activitatea și averile lor? În loc de exploatatori de oameni, am fi avut un număr mare de cetățeni folositori“.

*

Astfel după alipirea Bucovinei și apoi a Basarabiei comerțul armenesc a pierdut în Moldova însemnătatea sa de odinioară.

Totuși în Țara Românească s'a păstrat o oarecare activitate. În primul rând comerțul cu Turcia era încă viu, și Armenii aveau rolul lor în acest contact.

Se vede că un oarecare număr de comercianți armeni din alte țări, și în deosebi dela Constantinopol, au pornit spre țările române după ce Grecilor li s'a interzis intrare în Principate. Se știe că la numirea în 1822 a lui Grigore Ghica Vodă ca Domn al Țării

¹ Mss. Ac. Rom. No. 4604, *Documente Buiuciu*, f. 74—78.

² Sturza-Colescu Vartic, VI, — A., p. 230.

Românești și a lui Ioan Sandu Sturza Vodă ca Domn al Moldovei, erau prevăzute în firmele chiar de numire unele restricțiuni împotriva elementului grecesc, din cauza amestecului său activ în evenimentele din 1821.

Un act turcesc¹ adevărește că, după o adjudecație ținută din partea Domnului Moldovei, s'a dat în arendă o moșie din Focșani unui armean din Constantinopol, Kapamagi Oglu Kirkor, pentru o perioadă de 3 ani, 1238—1241 (1822—1825) cu o chirie anuală de 35.000 piaștri. Printr'o plângere către Poartă² susnumitul Armean înștiințează însă că Domnul Moldovei, înainte de a fi împlinit termenul de 3 ani al contractului de arendă, caută alți arendași. În pomenita sa plângere zaraful armean amintește că „având în vedere că Grecilor le era interzis de a intra în țările române, a însoțit el pe Domnul Moldovei la plecarea sa din Constantinopol, în scop de comerț“.

Mehmed Said Galib Pașa, Mare Vizir intervine³ în 1823 pe lângă Domnul Moldovei pentru o datorie de 7400 piaștri a unui comerciant armean din Iași Eprem Hanâmian către negustorul Kevork din Constantinopol, prin două polițe din 1227 Șaban I și 1227 Regeb 21 (1823 August).

O adresă a lui Mehmed Ahmed Pașa cu data de 1240 Sefer I (1824) face cunoscut Domnului Moldovei sosirea Armeanului Kirkor, primul zaraf a Marei Vizir.⁴

Printr'o adresă⁵ cu data de 1238 Zilhijdje 25 către Domnul Moldovei, Sadik-Bei, reis-efendi, pomenește unii comercianți din Constantinopol, și printre aceștia pe Armeanul Mardiros, cari de-leagă pe fiul acestuia, Nigoghos, în serviciul Domnului, spre a încasa o sumă de 25.820 piaștri, ce are de luat dela unii locuitori din Moldova.

În această perioadă comercianții armeni din Țara Românească avuseseră strânse legături cu conaționalii lor de pe malul celălalt al Dunării.

Mehmed Selim Pașa, Muhafizul Silistrei printr'o adresă⁶ cu data de 7 Zilhijdje 1239 intervine pe lângă Grigore Ghica Vodă, Domnul Țării Românești, pentru o sumă de 1000 piaștri, pe care

¹ Arhivele Statului, *Doc. Turc.* No. 60/IX.

² Arhivele Statului, *Doc. Turc.* No. 75/IX.

³ Arhivele Statului, *Doc. Turc.* No. 27/X.

⁴ Arhivele Statului, *Doc. Turc.* No. 28/XII.

⁵ Arhivele Statului, *Doc. Turc.* No. 45/IX.

⁶ Arhivele Statului, *Doc. Turc.* No. 449.

fi datora comerciantului Babic din București conaționalul său din Rusciuc, Kirkor. Deja, pe când în Moldova comerțul armenesc era într-o stare de descompunere, în Țara Românească Armenii se bucurau de un regim mai tolerat. O jalbă¹ a Armenilor din Moldova către Domn roagă „de daigner donner des ordres à la commission chargée de refondre le Code Civil, afin qu'elle rétablisse en faveur des Arméniens le droit d'acheter des terres en Moldavie, à l'exemple de ce qui se pratique de temps immémorial en Valachie”.

În jalba din 11 Ianuarie 1853, se spunea: „(Nos demandes) consistent en ce que les Arméniens aient le droit d'acheter des terres, et d'être admis dans les diverses branches du service public à l'instar des indigènes. Le gouverne Valaque est déjà entrée dans cette voie salutaire qui ne peut que procurer aux pays des citoyens utiles et dévoués”².

În ședința de 25 Octombrie 1857 a Adunării ad-hoc Mihail Kogălniceanu spunea: „În Țara Românească nu numai că libertatea culturilor este mai mare, dar chiar și driturile politice sunt mai întinse; spre pildă, Armenii au drit a cumpăra moșii...”³

Astfel vestitul Manuc poseda în județul Ilfov un mare număr de moșii, afară de proprietățile sale din capitala munteană:⁴

Dragomireștii de jos; Dragomireștii de sus; Volașcă; Tămădoasa, Giulești; Tângăbești; Pasărea; Cunești; Cocani; Hagi-Gheorghiu; Chiajna; Snagov; Ciorogârla; Popești; Ciorba; Brobodiți; Mudurgan; Ispază; Filaret.

În primul sfert al secolului trecut cei 112 patentari armeni erau împărțiți în următoarele bresle:⁵

- 3 Lipscani,
- 1 Lipscan toptangiu,
- 21 Bogasieri cu mărgelarii și mătăsarii, mămularii și bohceagii,
- 1 Mămular,
- 6 Zarafi,
- 2 Sureccii cu copanlii și gelepi,
- 2 Băcani,

¹ Mss. Ac. Rom., No. 4604, *Documente Buiuciu*, f. 70—71.

² Mss. Ac. Rom., No. 4604, *Documente Buiuciu*, f. 74—78.

³ Sturza-Colescu Vartic, VI—A., p. 16.

⁴ Testamentul lui Manuc, făcut în 1815 Iulie 19 la Brașov (copia legalizată a originalului în posesia noastră).

⁵ Emil Vîrtosu, Ion Vîrtosu și Horia Oprescu, *Inceputurile edilitare*, 1830—1832, București, 1936.

- 7 Tutungii cu tabaccii și ciobuccii,
- 1 Ciubucci,
- 17 Cafegii,
- 1 Măcelar,
- 1 Pescar,
- 2 Precupeți cu vărari și pastramagii,
- 1 Arendaș,
- 9 Giuvaergii și ceasornicari,
- 1 Bumbăcar,
- 2 Păplomari,
- 2 Brutari,
- 1 Simigiu,
- 1 Lumănărar,
- 10 Croitori,
- 11 Ibrîșingii,
- 2 Bărbieri,
- 1 Șelar,
- 1 Covac,
- 1 Fișecciu.

După localități acești breslași făceau comerțul lor; la Ploești 10, Pitești 7, iar în străzile capitalei: Str. Olari 22, str. Armeni 9, str. Sf. Gheorghe Veche 8, str. Curtea Veche 7, str. Mântuleasa 8, str. Caimata 5, str. Scaune 5, str. Sf. Dumitru Nou 3, str. Popa Rusu 3, str. Antim 3, Hanul Manuc 2, str. Silvestru 2, str. Râzvan 2, str. Ecaterina 2, str. Sf. Nicolae 2, str. Dobroteasa 1, str. Biserica Amzei 1, Hanul lui Zamfir 1, str. Dudescu 1, str. Radu Vodă 1, str. Sf. Gheorghe Nou 1, str. Doamna Bălașa 1, str. Staicu 1, str. Popa Ghițu 1, str. Delea Veche 1.

XVIII. IN ZILELE NOASTRE

Decadența propriu zisă a comerțului armenesc începe pe la mijlocul secolului trecut. Această decadentă a lor o dătoresc mai întâi concurenței altor elemente, după cum am observat.

Ultima lovitură a comerțului armenesc s'a dat însă la mijlocul secolului trecut.

Se știe că la 7/19 August 1858, conferința din Paris încheia convenția cuprinzătoare principiilor de organizare a Principatelor Unite Moldova și Valahia. Intre acele principii, la Art. 46, stă

următoarea dispoziție: Moldovenii și Valahii de orice rit creștin se vor bucura deopotrivă de drepturile politice.

Prin această dispoziție se puse capăt stării anormale de care Armenii din Principate sufereau de un timp îndelungat. Primiți de atunci și fără nici o rezervă în marea familie a indigenilor, ei au părăsit denumirile de *Colonie Armeană* și de *Nație Armeană*, rămase fără înțeles spre a adopta pe aceea, singură potrivită cu noua lor stare, de *Români de religie armeană*.¹

Astfel încât, după 1858, când toți Armenii băștinași au căpătat toate drepturile politice și civile ale pământenilor, încetul cu încetul ei au lăpădat ocupațiunile comerciale, consacrându-se treburilor publice, profesiunilor libere, etc.

În 1927 cu prilejul unei călătorii în orașele moldovenești am constatat într'adevăr: Dintre 20 notabili armeni băștinași din Bacău 5 erau juriști, 2 judecători, 3 fabricanți, 2 demnitari, 1 rentier, 1 ofițer, 2 agronomi, 1 medic, 1 inginer, 1 farmacist, 1 comerciant. Dintre 18 fruntași din Roman 15 erau moșieri, iar restul juriști. La Botoșani era un singur comerciant dintre Armenii băștinași, iar la Iași nici unul. Tot așa și la Suceava. Majoritatea celor din Focșani erau moșieri sau liberi profesioniști (avocați, ingineri, etc.).

Nu rămăsese astfel decât memoria „celor șapte orașe” ale Moldovei, unde Armenii erau în număr și unde negoțul armenesc era altădată într'o prosperitate însemnată.

În schimb nu se observa nici o urmă din vechile așezări armenesti ale unor localități: Siret, Vaslui, Hotin, Dorohoi, Bârlad, Chilia, Cernăuți, Huși, Herța, Cotnari, Tecuci, etc. etc.

Vorbind despre asimilarea vechilor familii armenesti în elementul preponderent din țară, Grigore Buiuciu, atunci consilier de Casație, spunea² acum o jumătate de veac că pierderea limbii mai întâi, prin părăsirea de către generațiunile nouă a unor școli devenite insuficiente pentru trebuințele lor, slăbirea tradițiunilor strămoșești în al doilea loc, ca consecință a ignoranței limbii, sunt semne că timpul își face lucrarea sa. Și această asimilare, sub scutul instituțiunilor civilisatoare din țară, va merge înainte treptat, fără ca să fie în putința nimănui de a-i schimba cursul ei firesc.

Reluând constatările lui Grigore Buiuciu, Grigore Goilav, fos-

¹ Academia Română, *Grigore M. Buiuciu*, București, 1914, p. 34.

² *Minaș Tokațji, Cânt de jălire*, 1895, p. 28.

tul senator, spunea că: „În cele mai multe orașe întemeiate sau populate de ei, au dispărut fără a lăsa alte urme, decât monumentele lor clădiri, cu multele lor inscripții ce nu mai pot fi citite. Iar unde ei încă tot mai ființează cu noțiune de neam, și aceștia sunt meniți să dispară de azi pe mâine.”¹

Acum 50 de ani, imediat după masacrele hamidiene, un nou număr de Armeni a găsit adăpost în această țară, instalându-se la București, Constanța, Galați, Tulcea, Brăila, Sulina, etc.

Acești pribegi erau, în marea lor majoritate, meseriași și lucrători (cizmari), muncitori (hamali în porturi) și mici comercianți (băcani și cafegii).

Iar după ultimul exod din 1922, au venit în țară un număr de Armeni, relativ de elită: comercianți, industriași și intelectuali, în marea lor majoritate venind dela Constantinopol și Smirna, mulți dintre ei cu capitaluri și experiență.

O statistică întocmită de noi în 1928, pe baza datelor culese din registrele Uniunii Armenilor din România, unde sunt înscrși Armenii refugiați, în număr de circa 2500 capi de familie, a dat următorul procentaj:

30% cizmari (patroni sau lucrători).

20% cafegii și băcani, (inclusiv băieții de prăvălie).

10% reparatori sau vânzători de covoare.

10% meseriași (tâmplari, fierari, frizeri, etc.).

5% comercianți sau funcționari comerciali.

5% lucrători (hamali, lustragii, etc.).

5% casnici sau fără ocupație.

5—10% liberi profesioniști (învățători, medici, arhitecți, dentiști, duhovnici, etc.).

În ultimii 15 ani acest procentaj s'a schimbat simțitor.

Presupunând un număr de 15.000 de armeni² în întreaga țară

¹ Grigore Goilav, *Armenii ca întemeitori de orașe*, 1909, p. 21.

² După recensământul din 1930 Armenii erau în număr de 15.544 suflete, împărțiți în diferitele județe ale țării după cum urmează: Ilfov 4751, Constanța 3350, Caliacra 1007, Durostor 833, Lăpușna 583, Someș 424, Cetatea Albă 408, Covurlui 573, Tulcea 280, Brăila 275, Bălți 242, Putna 241, Prahova 194, Cluj 186, Iași 182, Botoșani 161, Bacău 158, Vlasca 109, Dolj 107, Suceava 197, Ciuc 94, Sălaj 91, Arad 79, Cernăuți 78, Ismail 73, Roman 64, Argeș 62, Soroca 60, Buzău 59, Tighina 58, Mehedinți 44, etc.

și dintre aceștia 3000 capi de familie, ei se repartizează astfel, cu oarecare aproximație:

30% meseriași (cizmari și pantofari, reparatori de covoare, ceasornicari, strungari, bijutieri, instalatori, tâmplari, electricieni, etc.).

22% lucrători (lucrători la cizmărie, la ateliere și la fabrici).

17% funcționari (de prăvălie și de birou).

16% mici comercianți (de coloniale, cafea, manufactură, galanterie și mărunțișuri, articole tehnice, electrice și sanitare, etc.).

2% mici industriași (de covoare, pantofărie, cizmărie, rahat și zaharicale, radio, săpun, parfumerie, produse de ciment).

1% comercianți angroșiști (textile, covoare, coloniale).

$\frac{1}{2}\%$ industriași (textile, covoare, zahăr).

$1\frac{1}{2}\%$ liber profesioniști (medici, avocați, dentiști, ingineri, arhitecți).

10% fără ocupație (rentieri, pensionari de stat, foști comercianți, șomeuri, decăzuți).

Este interesant și faptul că cei veniți din Constantinopol, Smirna, Trabizonda, etc., se ocupă de obicei cu comerțul de manufactură, cei din Cesarea cu comerțul de covoare, cei din Erzânga și Kemakh cu băcănie și cafea, cei din Rodosto cu cizmărie.

*

În momentul de față majoritatea Armenilor este concentrată în Capitala Țării. Vin apoi comunitățile din Constanța, Galați, Ploiești și din alte orașe și orașele cu viață economică mai intensă.

Imensa majoritate a Armenilor băștinași este înglobată astăzi în marea familie românească; în orașele moldovenești ea se confundă astăzi cu elementul etnic.

Iar cei nou veniți într'un număr atât de neînsemnat nu pot să joace în nici un caz rolul strămoșilor lor; aceștia din urmă veneau în număr compact, într'un ținut care abia se organiza ca stat. și aduceau cu ei o vastă experiență în domeniul negustoresc având și strânse legături cu nucleele comerciale de peste hotar. Totuși și cei nou veniți au adus un impuls vădit vieții economice a țării.

Până la războiul trecut Armenii jucau un rol neînsemnat în comerțul țării; cei vechi nu mai figurau în treburile comerciale; cei noui erau prea puțini pentru a putea să se observe, neavând decât două profesii de căpetenie, — băcănie și cizmărie.

Iar acei cari veneau după marele războiu, aduceau cu ei o lungă experiență în domeniul negustoresc, un spirit încercat de inițiativă, și totodată legături cu diferite centre comerciale din străinătate, mulți aducând cu ei și capitaluri proprii.

N'a sosit încă timpul pentru a putea pune în balanță aportul ce l-au adus în decurs de un sfert de veac, atât la dezvoltarea comerțului de după războiu, cât și a altor ramuri ale industriei țării.

Dacă din unele din aceste industrii Armenii n'au făcut decât să urmeze drumurile încercate, în alte ramuri ei s'au observat chiar ca inițiatori.

Astfel datorăm inițiativei Armenilor nou veniți fabricarea în țară a covoarelor orientale, ramura atât de dezvoltată în pragul marelui războiu, încât luase proporția unei industrii indigene. Deschiseseră multe fabrici și ateliere la București, Bazargic, Brăila, Iași, Făgăraș, etc.

H. D.J. SIRUNI

A N E X Ă

Firmanul Sultanului Selim III dat, la 17—26 Decembrie 1802, comerciantului armean din Ardeal, Ștefan Altun-Oglu.

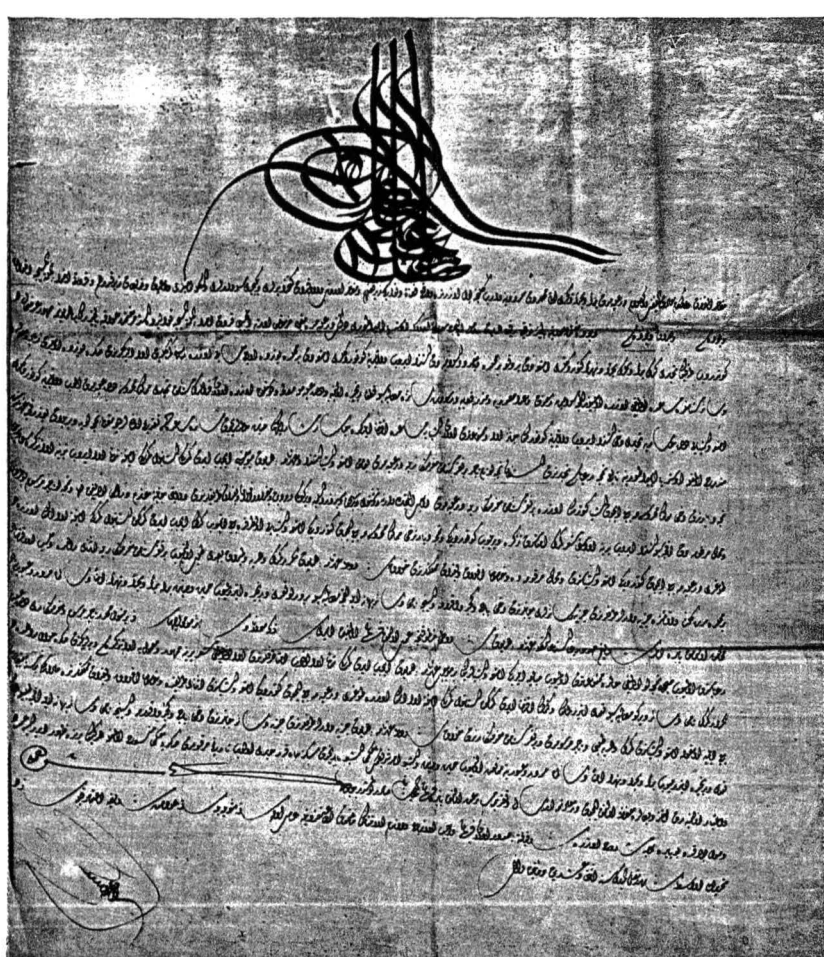
Glorii de calitate și de ordine, mine de virtuți și de cuvinte judelelor și judecătorilor, — ca să fie sporită virtutea lor, — din localitățile pomenite mai jos cari sunt pe drumul atât prin uscat cât prin mare dela capitala mea împărătească până la hotarul austriac; glorii printre iluștri și vestiți — ca să fie sporită gloria lor — reprezentanților lui Kul-Kehiasî (Kethüdayeri), ofițerilor de ieniceri, intendenților de schelele și altor ofițeri; pilda printre fruntașii ai națiunii lui Mesie, voievozilor din Țara Românească și Moldova, — ca sfârșitul zilelor lor să fie terminat cu bine ! La sfârșul acestei auguste porunci să fie cunoscut că :

Ministrul din capitala mea al statului austriac pilda dintre fruntașii lui Mesie cavalier de Sturmer — ca sfârșitul zilelor lui să fie terminat cu bine — trimițând la pragul nostru de fericire o adresă pecetluită, a solicitat ca :

Având în vedere că după prevederile convențiunii încheiate la Passarowitz între imperiul otoman și Austria, nu se încasează dela comerțanții ambelor părți decât o singură dată taxa vamală de 3 la sută atât pentru mărfurile aduse [în Turcia] prin mare și prin uscat cât și pentru cele cumpărate în hotarele musulmane și trimise în țările lor; că deasemenea ei nu sunt constrânși a plăti afară de taxa de ancoraj (*selamet resmi*) de 300 de aspri, nicio altă contribuție de *masdariyé*, de *kaşabiyé*, etc.; că tot așa negustorii austriaci, asemenea cu comerțanți ai altor țări cari sunt într-o stare de pace și de amicitie cu împărăția mea, vor putea a cumpăra și a exporta din imperiul meu în provinciile lor mărfuri și efecte, iar în caz că va fi nevoie de a autoriza mărfurile interzise, împăratul austriac va fi preferat; și că tot astfel, după tratatul de comerț încheiat cu Rusia, ra'alele acestei țări pot să cumpere în imperiul nostru bumbac brut, fir de bumbac, maroquin, ceară, etc, și le pot exporta unde doresc;

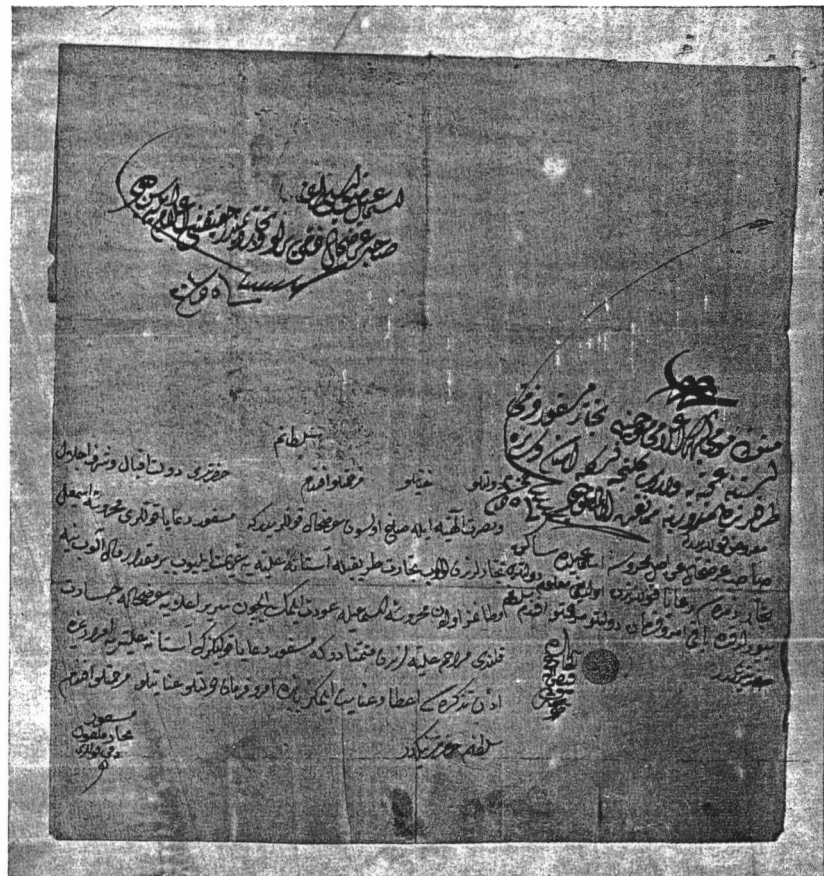
Comerțiantul Ștefan Altunonglu, supus al împăratului austriac și din raialele din Ardeal, să fie autorizat de a cumpăra la Constantinopol unele mărfuri și efecte, plătind contra chitanță taxele cuvenite de vamă inten-

Firmanul Sultanului Selim III dat, la 17—26 Decembrie 1802, comerciantului armean din Ardeal, Ștefan Altun-Oglu. Originalul este păstrat în Casa Culturală Armeană din Capitală (vezi Anexa)

- a) Petiția cu data de 5 Zilhidjdje 1204 (1790 August 16) a lui Melcon, negustor armean din Ismail, solicitând o autorizație de călătorie spre a putea să meargă la Stambul și să aducă marfă la Ismail.
- b) Rezoluția prin care se cer lămuriri despre pomenitul comerciant.
- c) Avizul favorabil al Agalei din Ismail.
- d) Rezoluția prin care se dă autorizația cerută.

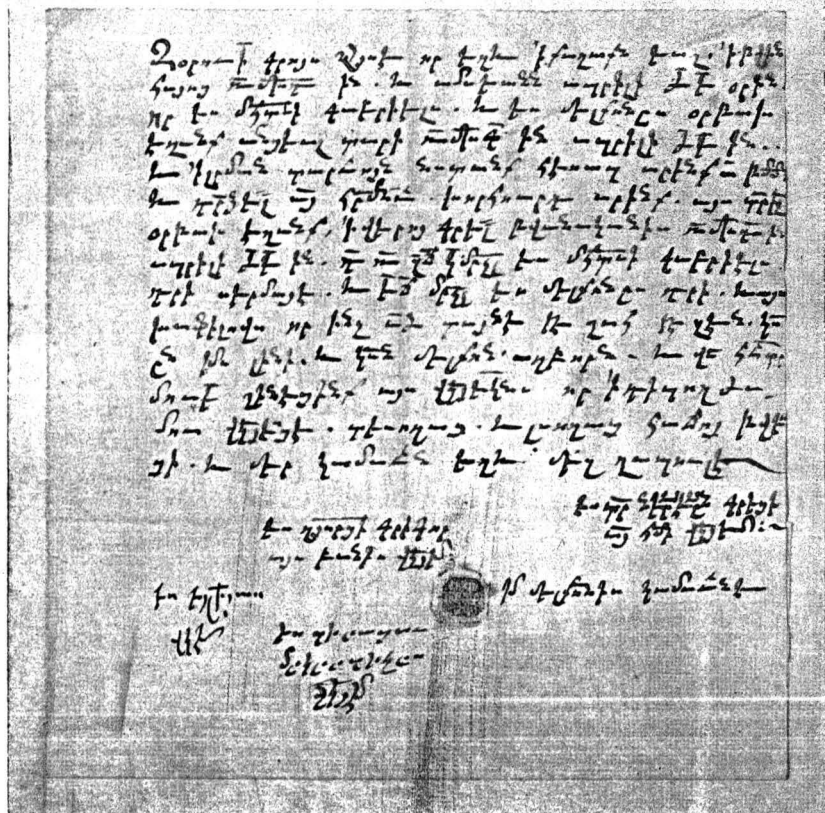
- a) O petiție cu data de 1203 Şevval 1203 (1789 Noembrie 19) prin care se cere o autorizație de călătorie în scop de comerț.
- b) Rezoluția cerând relațiuni despre solicitator.
- c) Avizul favorabil.
- d) Rezoluția prin care este dată autorizația solicitată.

[illegible]

Un act de tovărășie în 1796 la Chișinău între comerciantul armean Hagi Kevork și comerciantul Vasilică.

O reînnoire a unei tovărășii în 1795 la Iași între comercianții armeni Hagi Kapriel și Melcon.

Puterea acestui act este că s'a făcut la Iași în anul 1795 în ziua de 15 Aprilie, când cu Hagi Kapriel și cu Melcon, cari ne făcusem tovarăși în anul trecut, la 15 Aprilie 1794, la împlinirea anului am făcut socotelile și iarăși cu voia lui Dumnezeu ne-am consfătuît și ne-am făcut tovarăși și pentru acest an, la data pomenită de 15 Aprilie 1795, punând eu Hagi Kapriel un capital de 4600 merceli și eu Melcon 500 merceli, cu condiția ca ce va da Dumnezeu atât câștig cât și pierderi jumătatea să fie a mea, Kapriel, și jumătatea a fratelui Melcon, și drept confirmare am încheiat acest act, ca să mărturisească la timpul oportun; să fie plăcut celor cari îl văd sau îl aud; s'a făcut cu voia noastră; este acceptabil pentru noi.

Eu părintele Nerses am scris și mărturisesc pentru acesta

Eu diaconul Măgărdici mărturisesc

Este cu voia mea

Eu Kricor din Cesarea mărturisesc

Melcon

Eu Eghia mărturisesc

(Originalul în Biblioteca Casei
Culturale Armene din București)

[illegible]

Inventarul din 19 Septembrie 1795 al unei prăvălii de tutun la Iași, aparținând unor Armeni, inventar întocmit la predarea prăvăliei Armeanului Hacic. Sunt însemnate: 978 ocale de tutun de calitate mijlocie 2 plăștri ocaua, 135 ocale de tutun de prima calitate 100 parale ocaua, 276 bucăți de lulea 3 parale bucata, 717 bucăți de brichete 50 parale bucata, etc.

PRæsentium Exhibitor *Alhulm Bessade Mercator Turcicus*
proficiscitur una cum sua Coniuge

hinc è Loco per Dñi Gratiam salubri, & nulla Contagione infecto in
Proseponem Turcicam signanter in Regnum Moldavia

Rogantur itaque omnes Sacratissimæ suæ Majestatis Officiales tam Bellici,
quàm Provinciales suis Titulis honorandi, quatenus *eundem* ire,
morari, ac redire permittant, perque suos permitti faciant.

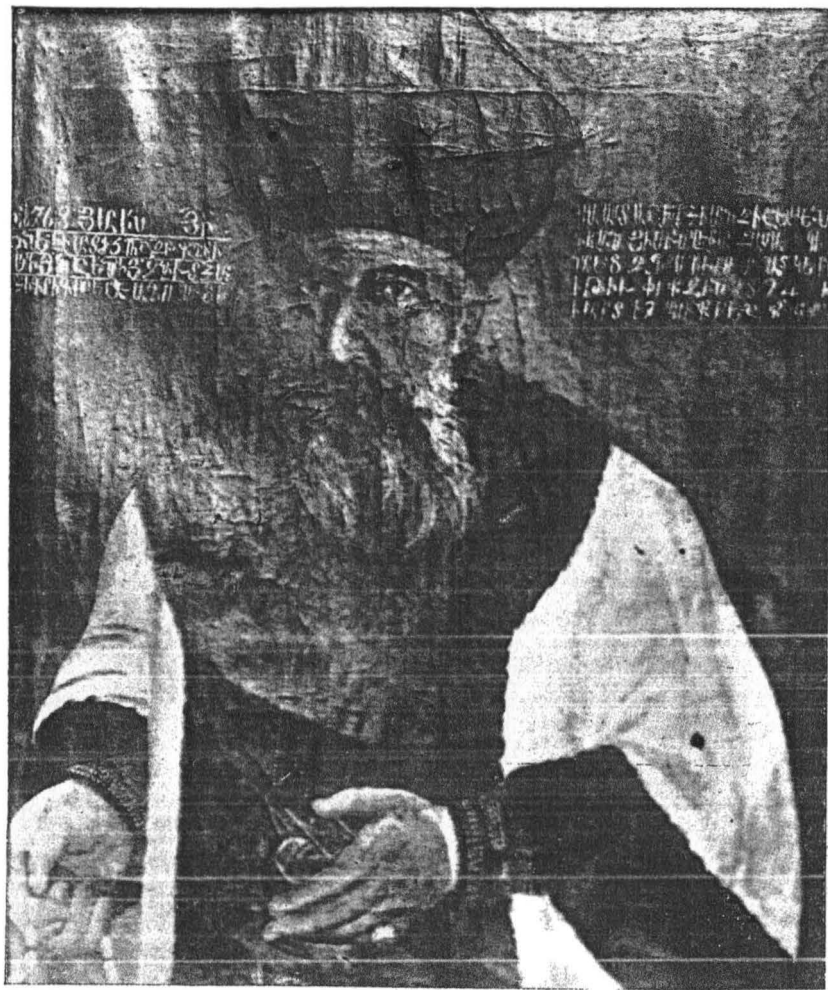
Signatum in Oppido Privilegiato Armeno Szamos-Ujvariensi.

Anno 1766. Die 25te Mensis Augusti.

Extradatum per *Adnotatum* *L. P. P.*
Gratiam Oppidi Szamos-Ujvar
Judicem

Un permis de drum dat de autoritățile orașului liber armenesc Szamos-Ujvar (Armenierstadt = Gherla) unui comerciant turc cu data de 25 August 1766.

KRICOR (GRIGORE) ANUȘ
comerciant armean din București din sec. XVIII.

(Colecția Casei Culturale Armene)

MANUK BEY MIRZAIANT

comerciant armean din România (1769—1817), proprietarul vestitului han
care i-a purtat numele și al multor moșii în împrejurimile Capitalei

Statuia și piatra de mormânt ale unui comerciant din Iași

(In curtea Bisericii Armene din Iași).

HAGI BOGDAN BUIUCLIU
comerciant armean din Iași (1760—1828)

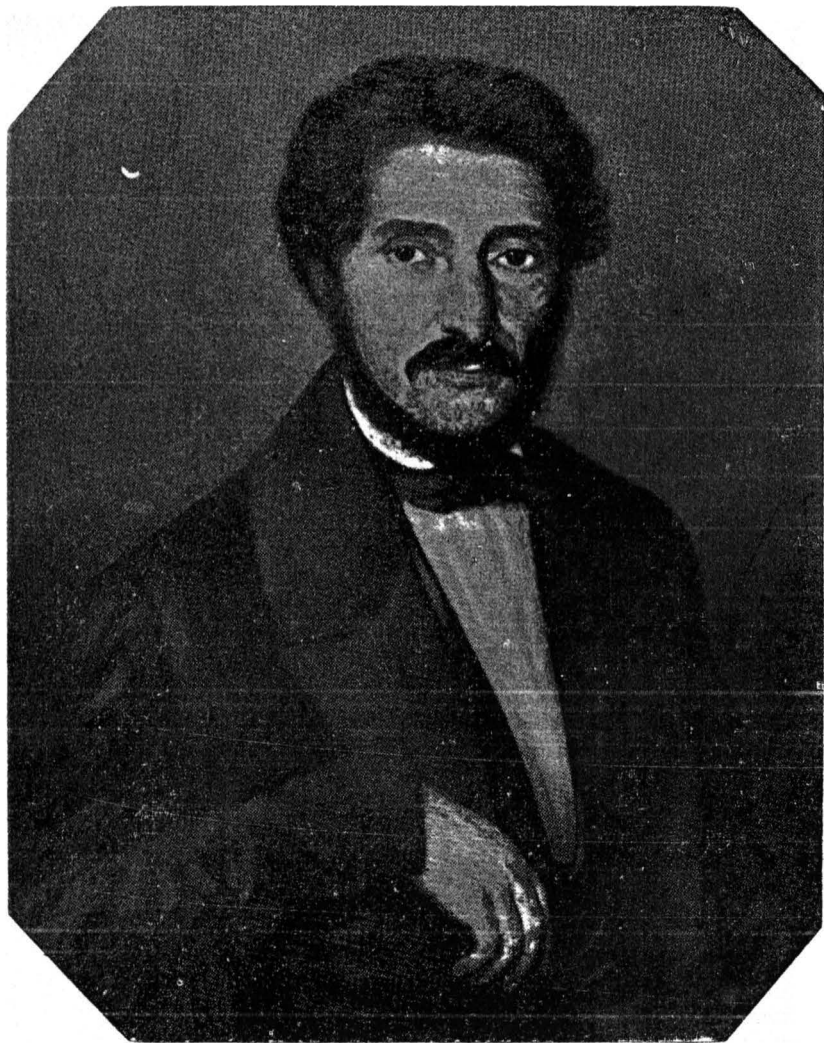

MĂGĂRDICI BUIUCLIU

comerciant armean din Iași înălțat la rangul de căminar prin hrisovul
din 10 Ianuarie 1826

IACOB BUIUCLIU

comerciant armean din Iași (1809—1881), înălțat în 1826 la rangul de comis

VARTERES AMIRA MISAKIAN

comerciant armean din Constantinopol, cu cheltuiala căruia s'a clădit o
școală armeană la București în anul 1847

(Colecția Casei Culturale Armene)

